

Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος

«εἶλκον δ' ἄνω λυσσηδὸν ὥσπερ διπλοὶ
λύκοι νεβρὸν φέρουσιν ἀμφὶ μασχάλαις»

Ὅταν ὁ Ἄγγελος ἀπαγγέλλει τὸ 468 π.Χ. εἰς τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου, «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβαις», τὸν στίχο,

οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει,

Οἱ δεκαπέντε τουλάχιστον χιλιάδες θεατὲς τοῦ στρέφουν ὅλοι τους τὸ βλέμμα τους πρὸς τὰ πρῶτα καθίσματα καὶ πρὸς τὸν Ἀριστείδην τὸν Δίκαιον· ἡ στιγμή εἶναι ἱστορική, ἀπὸ πολιτικῆς, δραματικῆς καὶ καθημερινῆς ζωῆς· ὁ μέγας τραγικὸς ποιητὴς ἀναφέρεται εἰς τὸν Ἀμφιάραον καὶ τὸν χαρακτηρίζει ὑπόδειγμα πολίτου, καὶ τὴν στάση του, ὡς πρώτη διδασκαλία εἰς τὴν ἱστορία τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ὅταν συμπληρῶναι,

*βαθειᾶν ἄλοκα διὰ φρενὸς καρπούμενος,
ἐξ ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βουλεύματα.¹*

Οἱ Ἀθηναῖοι ζοῦσαν τὴν ἀνάδειξή τους εἰς ἡγετικὴν δύναμιν τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ἀφοῦ μόλις λίγα χρόνια πρὶν εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἀρχηγία τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν κι εἶχαν ἀπελευθερώσει ἤδη τὰς πόλεις τῆς Βορείου Ἑλλάδος καὶ μεταφέρει τὸν πόλεμον εἰς τὴν Μικρὰ Ἀσία, μὲ τὴν σταδιακὴ ἀπελευθέρωσιν τῶν νήσων τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν ἀπέναντι πόλεων. Τί μᾶς λέγει,

*ὄχι νὰ φαίνεται ἄριστος, ἀλλὰ νὰ εἶναι θέλει,
βαθειὰ ἀυλάκια στὸ μυαλό του καρπολογώντας,
ἀπ' τὰ ὅποια ἀναπηδοῦν οἱ γενναῖες βουλές του.*

Ὀλίγα ἔτη πρὶν κτίζουν τὰ μακρὰ τεῖχη, χάρις εἰς τὴν διπλωματικὴν ἰδιοφυΐα τοῦ Θεμιστοκλέους, ἀλλὰ τὸ 471 π.Χ. καταδικάζεται, σὲ ἐξορία καὶ θάνατον, ὁ δημιουργὸς τῆς ναυτικῆς τῶν δυνάμεως, ὁ νικητὴς τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας, γενναῖος ναύαρχός τους· τιμοῦσαν ὅμως ὑπερβολικὰ τὸν μέγαν ἀντίπαλό του, τὸν Ἀριστείδην, τὸν στρατηγὸν τους εἰς τὴν μάχην τῶν Πλαταιῶν, ὅταν μόνοι τους κράτησαν τὴν περσικὴν ἐπίθεσιν, ἕως τὴν προέλασιν τῶν Σπαρτιατῶν· οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι εἶχαν ζήσει ὅλα αὐτὰ, ἐπειδὴ ὁ νέος ὀπλίτης τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, 25 ἐτῶν

¹ Αἰσχύλου, «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβαις», στ. 592-594, μετάφραση δική μου.

περίπου τὸ 490, ἦταν τὸ 468 πλέον 47 ἐτῶν, ἡλικιωμένος γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀλλὰ ὁ Αἰσχύλος ἦταν 35 ἐτῶν εἰς τὸν Μαραθῶνα καὶ 45 εἰς τὴν Σαλαμίνα.

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Αἰσχύλου εἶναι πάντοτε μελετημένες καὶ ὄριμες πολιτικά, ἔστω κι ἂν, ὅπως ἀναφέρει ἡ παράδοσις, ἔγραφε μεθυσμένος τὰ ἔργα του· στὴν τριλογία του περιλαμβάνονται οἱ τραγωδίαι, «Λαῖος», «Οἰδίπους», «Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις» καὶ «Σφίγξ σατυρική»· κατετάγη πρῶτος, δεύτερος ὁ Ἀριστίας, υἱὸς τοῦ Πρατίνου καὶ τρίτος ὁ Πολυφράδμων· ἀπ' τὸν «Λαῖον» δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ τίποτε κι ἀπ' τὸν «Οἰδίποδα», μόνο ἓνα ἀπόσπασμα γιὰ τὴν τριόδον, τὸ τριστρατον, κι ἀπ' τὴν «Σφίγκα», δύο μικρὰ ἀποσπάσματα· οὔτε μᾶς εἶναι γνωστὸ εἰς ποίας ἐορτὰς ἐδιδάχθη ἡ τετραλογία. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἔμεινε καὶ κατεγράφη ἡ προσοχὴ τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸν Ἀριστείδη, ὅπως μᾶς τὴν ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος εἰς τὴν βιογραφία του· ἦταν ἡ ὑψίστη ἀπόδοσις τιμῆς πρὸς τὸν ἔντιμο καὶ ἀδέκαστο πολιτικὸ, τὸν συντάκτη τοῦ «κανονισμοῦ» τῆς Συμμαχίας τῆς Δήλου, πρῶτο Ἑλληνοταμία της, ὁ ὁποῖος ὀλίγα ἔτη μετὰ ἀπεβίωσε παντελῶς φτωχὸς κι ὁ δῆμος ἀνέλαβε τὰ ἔξοδα τῆς κηδείας του καὶ τῆς προικοδοτήσεως τῶν θυγατέρων του. Ἡ διαφορὰ φαίνεται κι ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι, εἴκοσι χρόνια περίπου πρῖν, εἶχαν καταδικάσει σὲ πρόστιμο δεκαπέντε ἢ πενήκοντα ταλάντων τὸν νικητὴ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος -τὴν ὁποία νίκη θεωροῦσαν πάντοτε ὡς τὴν μεγαλυτέρα τῆς ἱστορίας τους-, στρατηγὸ Μιλτιάδη· ἀπεβίωσε στὴ φυλακὴ, τραυματισμένος ἀπ' τὴν ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας του κατὰ τῆς μηδισίας Πάρου· τὸ «λόγον διδόναι», ἡ λογοδοσία, ἦταν τὸ πρῶτιστο καθῆκον τους.

Ταυτοχρόνως μᾶς προσφέρει τὴν γνώμη τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ἑλλήνων περὶ τοῦ μύθου τοῦ Οἰδίποδος καὶ τῆς ἐποχῆς του· ὁ μῦθος τῶν Λαβδακιδῶν, πρῶτος, μαζί μὲ ἐκείνον τῶν Ἀτρειδῶν, ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως, προσέφερε πολλὰ εἰς τὴν τραγικὴ ποίησιν, μὲ κυρίαρχο τὸν Οἰδίποδα· στὴν νεώτερη θεωρία ἀνεδείχθη τὸ οἰδιπόδειο ὡς καθοριστικὸ τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων, ἀλλ' ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὰ στενὰ αὐτὰ πλαίσια καὶ μὲ ἐλαχίστη, ἂν ὄχι μηδαμινή, ἀναφορὰ εἰς τὸν Οἰδίποδα ὡς πρῶτου πολίτου εἰς τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Οἱ ἀναφορὲς τῶν τραγικῶν καταγράφουν τὴν πίστη τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν ρόλο τοῦ Οἰδίποδος καὶ τῆς ἐποχῆς του· ὁ περιορισμὸς τους στὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα ἐπιφέρει τὸν ἐγκλωβισμὸ τοῦ μύθου, σὲ ἓνα καὶ μόνο στοιχεῖο του, ἀλλὰ καὶ τὶς δεσμεύσεις τῆς κοινωνίας ἀπέναντί του, στὴν ἀδυναμία τῆς ἀπεξαρτήσεώς της ἀπ' αὐτόν. Γνωστὲς θεωρίες...

Τέσσερα χρόνια πρῖν, τὸ 472 π.Χ., ὁ Αἰσχύλος διδάσκει τὴν τετραλογία, «Φινεύς», «Πέρσαι», «Γλαῦκος Ποτνιεύς» καὶ «Προμηθεὺς πυρκαεὺς», σατυρικὸ δράμα, μὲ ἄγνωστη τὴν κατάταξή της· ἔχουν περιωθεῖ μόνο οἱ «Πέρσαι», τὸ μοναδικὸ ἔργο τοῦ ποιητοῦ μὲ ἐπίκαιρο ἀντικείμενο καὶ μὲ θέμα του τὴν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας καὶ τοὺς Μηδικοὺς πολέμους· ἀπ'

τὸν «Φινέα» μᾶς ἔχουν διασωθεῖ τρία ἀποσπάσματα κι ἀπ’ τὸν «Προμηθεά πυρκαέα», ἄλλα τρία, ἀλλὰ ἀπ’ τὸν «Γλαῦκο Ποτνιαέ» τέσσερα. Οἱ ἀναζητήσεις μας διερευνοῦν τὴν πολιτικὴ προβληματικὴ τοῦ Αἰσχύλου καὶ τῶν μύθων του. Εἰς τὸν «Γλαῦκον» διδάσκει,

*εἶλκον δ’ ἄνω λυσσηδόν, ὥσπερ διπλοῖ
λύκοι νεβρόν φέρουσιν ἀμφὶ μασχάλαις².*

Ὁ Γλαῦκος ἦταν βασιλεὺς εἰς τὰς Ποτνιαάς τῆς Βοιωτίας, υἱὸς τοῦ Σισύφου καὶ τῆς Μερόπης, ὁ ὁποῖος προετοίμαζε τοὺς δύο ἵππους του γιὰ τοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως τῆς Ἰωλκοῦ Πελίου· ὁ Γλαῦκος εἶχε κληρονομήσει ἀπ’ τὸν πατέρα του Σίσυφο τὴν πονηριὰ καὶ τὴν δολιότητα -ἦταν ὁ Σίσυφος ὁ πιὸ πονηρὸς ἄνθρωπος κι εἶχε κατέλθει στὸν Ἄδη καὶ ἐπιστρέψει-, καὶ θέλησε ἐφαρμόσαι αὐτὴν στὴν πράξη. Προετοίμαζε ἀπὸ καιρὸ τοὺς ἵππους του, τρέφοντάς τους μὲ ἀνθρώπινο κρέας, ὥστε νὰ γίνουν πιὸ ἄγριοι καὶ νὰ νικήσουν ὅλους τοὺς ἄλλους· αὐτοὶ ὅμως ὑπερέβησαν σὲ ἀγριότητα κάθε προηγούμενο καὶ σὲ κάποια διαδρομὴ ἄρπαξαν τὸν Γλαῦκο καί,

*τὸν σήκωσαν πρὸς τὰ πάνω λυσσασμένα, ὅπως δίδυμοι
λύκοι κουβαλοῦν ἐλαφάκι ἀνάμεσα στὶς μασχάλες τους.*

Εἶχε μετατρέψει σὲ σαρκοβόρα ζῶα τοὺς ἵππους του ὁ Γλαῦκος, ἀλλ’ ὁ ἴδιος ἔγινε τὸ πρῶτο τους θῦμα, τὸν κατασπάραξαν.

² Αἰσχύλου ἀποσπ. 23, μετάφραση δική μου.

Ο μῦθος τοῦ Αἰσχύλου δηλοῖ πολλὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας, κι ὄχι μόνο· ἡ διδασκαλία του ἀπευθυνόταν εἰς τοὺς συμπολίτες του· οἱ Ἀθηναῖοι θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους ἀκαταμάχητους, κι ἦταν σὲ μεγάλο βαθμό, ἀφοῦ εἶχαν νικήσει τὴν κοσμοκράτειρα τῆς ἐποχῆς τους περσικὴ αὐτοκρατορία. Στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο γιὰ δύο τρεῖς γενιὲς Ἀθηναίων οἱ ὁποῖοι εἶχαν κερδίσει τοὺς Μηδικούς πολέμους, εἶχαν κατατροπώσει στὴ συνέχεια τοὺς Πέρσες εἰς τὴν θάλασσα, τὶς ἐπόμενες τρεῖς δεκαετίες, κι εἶχαν ἐπιβάλλει τὴν κυριαρχία τους εἰς τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο· οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι ἦταν ὀπλίται καὶ κωπηλάται στὸ στόλο, ὀπλίτες στὶς μάχες τῆς ξηρᾶς -ὅπως στὴν ἀναμέτρηση στὸν ποταμὸ *Εὐρυμέδοντα*, τὸ 468 μᾶλλον, ὅταν ὁ *Κίμων* κατεναυμάχησε τὸν περσικὸ στόλο τὸ πρῶν, ἀπεβίβασε τοὺς ὀπλίτας του στὴ στεριά καὶ κατετρόπωσε τὸ περσικὸ πεζικὸ τὸ μεσημέρι, τοὺς ἐπανεφέρε εἰς τὰς τριήρεις τὸ ἀπόγευμα καὶ κατεβύθισε τὸν καταπλεύσαντα εἰς βοήθεια τους φοινικικὸ στόλο-, ἀλλὰ καὶ πολῖτες εἰς τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, μαθηταὶ καὶ κριταὶ εἰς τὰ δράματα τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου καὶ τῶν περιφερειακῶν θεάτρων, τραγικοὶ ποιηταὶ, μουσικοὶ, σοφισταὶ καὶ φιλόσοφοι, ὑποκριταὶ, βουλευταὶ καὶ δικασταί. Εἰς αὐτοὺς ἀπηύθυνε τὴν διδασκαλία του ὁ Αἰσχύλος.

Ὅταν οἱ Ἕλληνες λένε, ὅτι, ἡ τραγωδία διδάσκεται, ἐννοοῦν ὅτι ἡ ῥοιὴ εἶναι ἀμφίδρομος, οἱ πολῖτες ἐδιδάσκοντο ἀπ' τὴν παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τοῦ μύθου καὶ οἱ ποιηταὶ ἀντλοῦν τὴν προβληματικὴ τους ἀπ' τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν ἡμερῶν τους· ἡ ἀμφίδρομος ῥοιὴ ἀποτελεῖ τὸν *μίτο* τῆς *Ἀριάδνης* διὰ τὴν πολιτικὴν προσέγγισιν τῶν τραγωδιῶν καὶ εἰς τὴν ἐποχὴ μας, ἦτοι διὰ τὴν διείδυσιν εἰς τὸ σκεπτικὸν τῶν ποιητῶν κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἐκάστης πτυχῆς τοῦ μύθου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθημερινότητα τῶν πολιτῶν-θεατῶν τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, δηλαδή, εἰς τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν εὐρισκομένων εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ πολιτῶν· οἱ ἀναφορὲς τῶν χορικῶν καὶ τῶν ὑποκριτῶν εἶναι συγκεκριμένες καὶ ἄμεσα συνδεδεμένες μὲ τὴν καθημερινὴν πολιτικὴν ζωὴ.

Ὅταν ὁ Μαραθωνομάχος τραγικὸς ἀπαγγέλλει -ὁ κορυφαῖος ἢ ὁ ὑποκριτῆς δὲν τὸ γνωρίζουμε- τὸν στίχο,

εἶλκον δ' ἄνω λυσσηδόν, ὥσπερ διπλόοι
λύκοι νεβρὸν φέρουσιν ἄμφι μασχάλαις,

κάνει σαφῆ ἀναφορὰ εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴ τῶν Ἀθηναίων· τοὺς λέγει, δηλαδή, ὅτι ἐὰν ἀλλάξουν τὴν φύσιν τῶν ζώων, ὅπως τῶν ἵππων μὲ τὴν μεταλλαγὴ τους ἀπὸ φυτοφάγα σὲ σαρκοβόρα, τότε ἀλλάζουν καὶ τὴν δικὴ τους φύσιν, κι ὅταν ἐπισημαίνει ἀλλαγὴ, ἐννοεῖ τὴν ἀλλαγὴ τῆς

πολιτικῆς τους πρακτικῆς. Ἡ ἄμεσος δημοκρατία εἶχε τεσσαράκοντα ἔτη ζωῆς περίπου, ἀπ' τὴν ἐπανάσταση τοῦ Κλεισθένους τὸ 511 π.Χ., κι ἔβαινε πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τῶν θεσμῶν της· σὲ λίγα χρόνια θὰ ψηφίζοταν ὁ περιορισμὸς τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν περισσοτέρων δικαστικῶν ἐξουσιῶν του εἰς τὴν Ἡλιαίαν, δηλαδή τὸ ἀποτελούμενο ἀπ' τοὺς ἐλεύθερους πολῖτες δικαστήριον καὶ μὲ τὴν ἐκλογή τους διὰ κλήρου, μὲ διάφορη ἀριθμητικὴ σύνθεση, ἀναλόγως πρὸς τὴν σοβαρότητα τῶν ὑποθέσεων· οἱ συγκρούσεις εἰς τὸ ἐσωτερικὸ τῶν Ἀθηνῶν ἦταν σκληρές, μὲ ἀποκορύφωσή τους τὴν δολοφονία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς δημοκρατικῆς μερίδος Ἐφιάλτου. Ἐπομένως τὸ ζητούμενον εἶναι τὸ ποιὸς ἐννοεῖ εἰς τὴν ἐποχὴ του ὁ Αἰσχύλος μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὸν μῦθον τοῦ Γλαύκου τοῦ Ποντιέως.

Τὴν ἀπάντησιν μᾶς τὴν δίδει, τεσσαράκοντα ἔτη μετὰ, ὁ Περικλῆς, εἰς τὸν περίφημον ἐπιτάφιόν του,

ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι· μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν, καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομεν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ἅ δει ἔργῳ ἐλθεῖν³.

Ὁ ἡγέτης τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας περιγράφει μὲ ἐκπληκτικὴ σαφήνεια τὶς τρεῖς κατηγορίες τῶν πολιτῶν εἰς τὴν ἐποχὴν του καὶ εἰς τὴν δημοκρατία εἰς τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· ἦταν ὁ λόγος τοῦ ὀ ἐπικηδεῖος πρὸς τιμὴν τῶν πεσόντων κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Περικλῆς ἔχει πλήρη συναίσθησιν τῶν συνεπειῶν τοῦ πολέμου· παραδίδει μαθήματα πρὸς τοὺς συμπολίτας του, ὑπογραμμίζων ὅτι οἱ πολῖτες διακρίνονται εἰς τρεῖς κατηγορίας, τοὺς ἐνεργοὺς πολίτας, τοὺς ἀπράγμονας καὶ τοὺς ἀχρεῖους· οἱ πρῶτοι, οἱ ἐνεργοὶ πολῖτες, μετέχουν ἐνεργῶς εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν, οἱ δεῦτεροι, οἱ ἀπράγμονες, ἀκολουθοῦν μᾶλλον σιωπηλά, ἀπροθύμως, ἀλλὰ δὲν ἀπέχουν, οἱ τρίτοι, οἱ ἀχρεῖοι, εἶναι ἐναντίον ὅλων τῶν θεσμῶν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ κάνουν τὰ πάντα γιὰ τὴν ὑπονόμευσίν τους στὸ σύνολόν τους. Ὁ Περικλῆς ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἐνεργοὺς πολίτας, τῶν ὁποίων ἔργον εἶναι ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, ἀλλὰ ἀπευθύνει τὰς παραινήσεις του καὶ πρὸς τοὺς ἀπράγμονας· δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς ἢ μελέτη τῆς ῥοῆς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν τῶν πολιτῶν, διότι ὀδηγούμεθα εἰς ἄλλας ἀτραπούς, μὲ ἄκρον ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ ἔχουμε καιρὸν, ἢ μᾶλλον τὰ

³ Θουκυδίδου, «Ἐυγγραφή», βιβλ. Β', κεφ. 40, 2, μετάφραση δική μου, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 82, ἐκδόσεις, «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι, 1993

ἔχουμε συζητήσει κάπως εἰς ἄλλας «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς»⁴. Τοὺς ἀχρεῖους ἐπισημαίνει ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν· ἀχρεῖοι εἶναι ὅσοι δὲν μετέχουν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπιδεικνύουν ἐπιμέλεια εἰς τὰ «τοῖς αὐτοῖς οἰκείων», εἰς τὰ οἰκογενειακά τους καὶ τὰ προσωπικά τους. Λέγει ὁ μέγας πολιτικὸς καὶ φιλόσοφος ταυτοχρόνως,

συνήθως ἀσχολούμεθα μὲ τὰ προσωπικά μας πράγματα, ἀλλὰ καὶ ἐπιμελούμεθα τῶν πολιτικῶν, καὶ ὅταν στρέψουμε τὴν προσοχὴ μας πρὸς ἄλλας ὑποθέσεις μὲ τὰ πολιτικά δὲν ἀσχολούμεθα ὀλιγότερον· διότι μόνοι ἐμεῖς ὅποιον δὲν μετέχει καθόλου εἰς αὐτά, εἰς τὰ πολιτικά, δὲν τὸν θεωροῦμε ἀπλῶς ἀπράγμονα, ἀλλὰ ἀχρεῖον, καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἤτοι ἀξιολογοῦμεν ἤτοι ἀναλογιζόμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, ἐπειδὴ δὲν θεωροῦμε ζημίᾳ διὰ τὰς ἀποφάσεις μας τὴν ἔγκαιρο καὶ ἐνδελεχῆ ἀξιολόγησι, ἀλλὰ ἀντιθέτως πιστεύουμε ὅτι εἶναι μᾶλλον ἐπιζήμιον τὸ νὰ μὴν ἐξετάσουμε ἐπισταμένως μὲ διάλογον προηγουμένως ὅσα ἔχουμε προτείνει νὰ πράξουμε.

Ὁ ἀχρεῖος δὲν μετέχει στὴν ἔγκαιρη καὶ ἐπισταμένη ἀξιολόγησι τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων, παρὰ μόνο γιὰ τὴν ὑπονόμευσι τῶν σκοπῶν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. Ποιὸς εἶναι αὐτός; ὅποιος δὲν ἀποδέχεται ὅτι, «ἡ πόλις καὶ φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος»⁵, ἐπεξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἕναν αἰῶνα ἀργότερα· δηλαδὴ, οἱ θεσμοὶ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας θεωροῦν τὰς πολιτικὰς σχέσεις ἐντὸς τῆς κοινωνίας, ἴσης ἀξίας μὲ τοὺς νόμους τῆς φύσεως.

Τὴν ἐρμηνεία τοῦ Αἰσχύλου τὴν ἀναζητοῦμε ἀναδρομικῶς μέσῳ τοῦ Σταγερίτου καὶ τοῦ Περικλέους. Τί ἔκανε ὁ Γλαῦκος ὁ Ποτνιεύς; Παρεβίασε τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, τῶν ἵππων, ὅποτε ὡς ἄμεση συνέπεια εἶχε παραβιάσει καὶ τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων, διότι τὸ ἀνθρώπινο κρέας γιὰ τὴν διατροφή τους ἀπὸ κάποιους τὸ ἔπαιρνε, ἀπὸ δούλους ἢ ἀπὸ ἐχθροῦς του· διέπραξε οὕτως ὑβρίν κατὰ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρωπίνων νόμων, γιὰ τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν ἐπίδειξι τιμῆς πρὸς τὸν ἐχθρὸ ἢ τὸν ἀντίπαλο, γιὰ τὴν ἀπόδοσι τῶν νενομισμένων εἰς τοὺς νεκροὺς τιμῶν· ἀνέτρεψε τὰς ἠθικὰς καὶ πολιτικὰς ἀξίας τῆς ἐποχῆς του, καὶ τὸ πλήρωσε. Οἱ νέες δυνάμεις ἐστράφησαν κατ' ἀρχὰς ἐναντίον του, τὸν κατασπάραξαν. Κάτι λέγει αὐτὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας. Ὁ τρομερὸς σεισμὸς τῶν 9,1 ρίχτερ στὰ ἀνοικτὰ τῆς Φουκουσίμα προκάλεσε τὴν χειρότερο πυρηνικὴ καταστροφὴ τῆς Ἰαπωνίας, μετὰ ἀπ' τοὺς

⁴ Ὅρα, «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 14, κ. ἐ., καὶ «Νόμους τὰς ψῆδᾶς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 11, κ. ἐ. «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 3, κ. ἐ., 13, κ. ἐ.

⁵ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Α', κεφ. α', παραγ. 12, (1253α25) καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, ὁ. ἀ, σελ. 131.

βομβαρδισμούς της Χιροσίμα και της Ναγκασάκι πρὸ πέντε καὶ ἐξήκοντα ἐτῶν· ὁ ἴδιος λαός, σὲ δύο γενιές μέσα, γίνεται θῦμα πυρηνικῆς καταστροφῆς· τὴν πρώτη ὡς συνέπεια τοῦ πολέμου, σὲ κάποιο βαθμὸ δικαιολογημένη, λόγῳ τοῦ ἀπολυταρχικοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν κατακτητικῶν ἐκστρατειῶν της· τὴν δεύτερη, λόγῳ τῆς ἀδηφάγου νοοτροπίας τῶν *Ιαπώνων* καὶ τῆς προσηλώσεώς τους στὴν ἀτέρμονα ἀνάπτυξη. Εἶναι ἡ δεύτερη μεγάλη χώρα, μετὰ τὴν Ἡνωμένες Πολιτείες -μὲ τὸ ἕνα τρίτο τῶν παγκοσμίων ρύπων, καὶ τὸ ἕνα δέκατο ἢ ἴδια-, ἡ ὁποία ἀρνεῖται τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ Κυότο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κλίματος· καὶ ὑπεγράφη τὸ Πρωτόκολλο στὴν παλαιὰ αὐτοκρατορικὴ της πρωτεύουσα. «Ἔστι δίκης ὀφθαλμὸς ὅς τὰ πᾶνθ' ὄρα̃». Ἡ πυρηνικὴ ἐνέργεια ἐκδικεῖται...

Ἡ διάσωση τοῦ ἀποσπάσματος ἔχει ἐνδιαφέρον· ἔγινε ἀπ' τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Εὐστάθιο εἰς τὰ σχόλιά του, εἰς τὰ «Παρεκβολὰς εἰς τὸν Ὅμηρον», τῆς «Ἰλιάδος», τῆς Ν ῥαψωδίας, στίχος 193· ἀναφέρεται εἰς τὴν μεταφορὰ τοῦ νεκροῦ Ἀμφιμάχου ἀπ' τοὺς δύο Αἴαντας, μετὰ τὸν φόνο του ἀπ' τὸν Ἑκτορα· ὁ Ὅμηρος ἀναφέρεται εἰς τὴν λεία αἰγὸς καὶ εἰς τὴν μεταφορὰ της ἀπὸ δύο λέοντες. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος, καὶ πρῶην πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως, προεκτείνει τὸ σχόλιό του εἰς τὸν Γλαῦκο· κάτι ἤθελε ὑπογραμμῆσαι ὁ σοφὸς Ἑλληνιστῆς καὶ μεγαλύτερος ὁμηριστῆς τῆς ἱστορίας. Στὴν ἐποχὴ του ἐπιστρέφει ὁ Εὐστάθιος καὶ στὸ ἦθος τῶν συμπολιτῶν του, παραίνεση ἀπευθύνει πρὸς αὐτούς, μέσῳ τῶν πανεπιστημικῶν παραδόσεων του.

Ὁ Εὐστάθιος ἔχει διαβάσει ὀλόκληρη τὴν τραγωδίαν, ὅπως φαίνεται ἀπ' τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀποσπάσματος, ὅπως ἔχει διαβάσει καὶ τὸν «Φινέα», μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὴν «Ὀδύσειαν», ῥαψωδία Μ, στίχος, 70, (1712, 13-28), ἐνῶ ἔχει στὰ χέρια του καὶ τὴν τραγωδίαν, «Προμηθεὺς λυόμενος», δεύτερη τῆς τετραλογίας, ὅπως ἀναφέρεται εἰς τὴν «Ἰλιάδα», ῥαψωδία Ε, στίχος 486, (600, 43), μὲ πρώτη τὸν «Προμηθεὺς δεσμώτη» καὶ τρίτη τὸν «Προμηθεὺς πυρφόρος», ἐνῶ μᾶς εἶναι ἄγνωστο τὸ σατυρικὸ δράμα· ἐν ὀλίγοις ἔχει διαβάσει τὴν δύο τετραλογίας· δηλαδή, ὁ σοφὸς ἱεράρχης μᾶς λέγει ὅτι στὴν ἐποχὴ του ἐσώζοντο πολλὰς τραγωδίας, ἐνδεικτικὰ γίνεται ἡ ἀναφορὰ, ἐνῶ στὴν Ἰταλία, μετὰ τὴν ἄλωση διεσώθησαν μόνο ἑπτὰ τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου, ὅπως καὶ τοῦ Σοφοκλέους. Ἀπὸ ἱστορικῆς πλευρᾶς αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας κατεστράφη μὲ τὴν Σταυροφορίαν, ὅταν οἱ ἄξεστοι καὶ ἀπολίτιστοι προσκυνητῆς τῆς Δύσεως κατέλυσαν τὴν ἀνατολικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ προέβησαν στὴν χειρότερη ἴσως δῆωση πόλεων καὶ καταστροφὴ πολιτιστικῆς κληρονομίας στὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου εἶναι σαφέστατη· τὴν ἴδιαν ἐπιμέλειαν ἐπιδεικνύει καὶ γιὰ τὰ ἄλλα, περισωθέντα σ' ἐμᾶς κείμενα...

Οὔτινος δοῦλοι κέκληνται φωτὸς οὐδ' ὑπήκοοι»

Ὁ Αἰσχύλος κυμαίνεται μέσα εἰς τὴν τετραετίαν αὐτήν, εἰς τὰς δραματικὰς του ἀναζητήσεις, μεταξὺ τοῦ Γλαύκου τοῦ Ποτνιέως καὶ τοῦ Οἰδίποδος· ὅπωςδήποτε μᾶς λείπουν ὀλόκληρες οἱ τετραλογίαι, ὅποτε καὶ ἡ συνολικὴ εἰκὼν τῆς προβληματικῆς του, ἀλλὰ κρίνουμε ἀπ' τὰ ἀποσπάσματα καὶ ἀπ' τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἡ ἐπιλογή τοῦ «Γλαύκου τοῦ Ποτνιέως», ἀμέσως μετὰ τοὺς «Πέρσας», μᾶς προσφέρει τὴν ἐρμηνεία· ὁ ὕμνος τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τοῦ λόγου τῶν Ἑλλήνων, ὅταν ἀπαντᾷ ὁ κορυφαῖος τοῦ Χοροῦ εἰς τὴν βασιλομήτορα Ἄτσοσαν, λέγει πολλά,

οὔτινος δοῦλοι κέκληνται φωτὸς οὐδ' ὑπήκοοι⁶.

Δὲν εἶναι κανενὸς δοῦλοι κι οὔτε ὑπήκοοι, οἱ Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι ὅμως κατετρόπωσαν τὴν μεγάλην στρατιὰν τοῦ κοσμοκράτορος Ξέρξου,

κανενὸς ἀνδρὸς δὲν θεωροῦνται δοῦλοι οὔτε ὑπήκοοι.

Ἡ περιήγησις εἰς τοὺς «Πέρσας» εἶναι ἐλκυστικὴ καὶ σαγηνευτικὴ, ἀλλὰ μᾶς ἐκτρέπει ἀπ' τὸ θέμα μας· ἀμέσως μετὰ ἀκολουθεῖ ὁ Γλαῦκος, πρὸς τὸ μεσημεράκι πλέον, ἀφοῦ ἦταν ἡ τρίτη τραγωδία κι ἀκολουθοῦσε τὸ σατυρικὸ δράμα, «Προμηθεὺς πυρκαεὺς», τὸ ἀπόγευμα. Ἀπ' τὴ μίαν πλευρὰ ὁ ποιητὴς καὶ ἐνεργὸς πολίτης παρουσιάζει τοὺς ἐνεργοὺς συμπολίτας του, τοὺς Μαραθωνομάχους καὶ Σαλαμινομάχους, τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς τους, κι ἀπ' τὴν ἄλλη, τὸν ἀχρεῖο Γλαῦκο, τὸ πρὸς ἀποφυγὴν πρόσωπο. Ἦταν ἀχρεῖος ὁ Γλαῦκος καὶ προκλητικὸς πρὸς ὅλους κι ἀκόμη περισσότερο πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς δημοκρατίας, ὅπως ἦταν ὅλοι οἱ ὅμοιοί του ἀχρεῖοι κι ὅπως τὸ πλήρωσαν οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τὸν Κλέωνα καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Περικλέους, μὲ τὴν ὀλιγαρχία τῶν τετρακοσίων καὶ τοὺς τριάκοντα τυράννους.

Ὁ Γλαῦκος ἦταν ὑπερφίαλος, ὤμος καὶ ὑπερόπτης, πίστευε ὅτι θὰ τὰ κατόρθωνε ὅλα, ὅπως ὁ πατέρας του Σίσυφος· δὲν εἶχε διδαχθεῖ τίποτε ἀπ' τὸ μαρτύριο τοῦ πατρὸς του στὸν κάτω κόσμον, μὲ τὴν αἰώνια καταδίκη του νὰ ὠθεῖ ἕναν λίθον πρὸς τὴν κορυφὴν κι αὐτὸς νὰ κατακυλάει, λίγο πρὶν τὸ τέλος, συνέχεια πίσω· πίστευε ὅτι μὲ τοὺς ἀνθρωποβόρους ἵππους του θὰ κέρδιζε, ὄχι μόνον τὴν ἀρματοδρομίαν τῆς Ἰωλκοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξουσία ὀλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τοὺς Ἀθηναίους θὰ ἔκανε τρομερὴ ἐντύπωση ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν «Περσῶν» καὶ τοῦ «Γλαύκου τοῦ Ποτνιέως»· δὲν περνοῦσαν ἀπαρατήρητες οἱ ἀναφορὲς τῶν τραγωδιῶν.

⁶ Αἰσχύλου, «Πέρσαι», στ. 242, μετάφραση δική μου.

Τέσσερα ἔτη μετὰ πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ Οἰδίποδος, ὡς πρώτου πολίτου τῆς ἑλληνικῆς καὶ παγκοσμίου ἱστορίας· ὁ Οἰδίπους, ὁ καταδικασμένος ἀπ’ τὸν Ἀπόλλωνα εἰς πατροκτονίαν καὶ αἰμομιξίαν, λόγῳ τῶν ἁμαρτημάτων τοῦ πατρὸς του, διέπραξε ὅλα τὰ ἐκγλήματα ἀκουσίως· ἔκανε τὰ πάντα πρὸς ἀποφυγὴν τους, ἀλλ’ ὁ Λοξίας τοῦ εἶχε στήσει ἄσχημες παγίδες. Ὅταν ὁμως ἠδυνήθη ἐπιδειξαι τὴν αὐτόνομη πολιτικὴ του πρακτικὴ ὑπερέβη τοὺς πάντας εἰς τὴν ἐποχὴ του· οἱ ἡμίθεοι καὶ οἱ ἥρωες ἕως τὸν Οἰδίποδα χρησιμοποιοῦσαν τὴν σωματικὴ τους δύναμη καὶ τὴν εὐφυΐα τους γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὅποιων δυσχερειῶν, ἀλλ’ ὁ νεαρὸς ὄδοιπὸρος χρησιμοποίησε τὸν λόγο του, τὸν διάλογο μὲ τὸ ἀνθρωποβόρο τέρας· ἡ Σφίγξ κατεσπάρασσε τοὺς πάντας, ὅσους ἀδυνατοῦσαν ἀπαντῆσαι εἰς τὰς ἐρωτήσεις της, δηλαδὴ τὴν μία καὶ μοναδική· ἀποτελοῦσε πρόκληση πρὸς τοὺς Καδμείους, ἀπεδείκνυε ὅτι ἦταν κατώτεροί της. Ὁ νεαρὸς, ἄγνωστος περαστικὸς ἀπ’ τὴν πόλη τους, ἀπάντησε εἰς τὴν πρόκληση, ἔλυσε τὸ αἶνιγμα τῆς Σφιγγός· ἦταν ὁ ἄνθρωπος, ὁ τετράπους, ὁ δίπους καὶ ὁ τρίπους κι αὐτὴ αὐτοκτόνησε, ἔπεσε ἀπ’ τὸν βράχο καὶ πέθανε. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοῖρα τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων, χάνονται, ἐξαφανίζονται ἐνώπιον τοῦ λόγου τῆς Ἀγοράς, τῆς ἰσηγορίας, λέγει ὁ Αἰσχύλος.

Ὁ Αἰσχύλος προβάλλει τὴν σύγκρουση τῶν παλαιῶν δυνάμεων, σκοτεινῶν καὶ αἰμοβόρων, μὲ τὰς νέας τοῦ διαλόγου καὶ τῆς ἰσηγορίας· ὁ Οἰδίπους ἦταν ὁ πρῶτος πολίτης,

*Τίν’ ἀνδρῶν γὰρ τοσόνδ’ ἐθαύμασαν
ὀθνεῖοι ξυνέστιοι
πόλεως ὁ πολύβατός γ’ ἀγών βροτῶν
ὅσον τότε Οἰδίπουν τίον,
τὰν ἀρπαξάνδραν
κῆρ’ ἀφελόντα χώρας;⁷*

Εἰς τὴν τέταρτην ἀντιστροφὴν ὁ Χορὸς ψάλλει τὸ πολιτικὸ ἐγκώμιο τοῦ Οἰδίποδος, ἀφοῦ εἶχε γίνῃ ἡ περιγραφὴ τῶν ἑπτὰ ἐπιδρομῶν κατὰ τῶν Θηβῶν καὶ ἡ ἀντιπαράθεση τῶν ξυνεστίων ἀπέναντί τους, μὲ τοὺς δύο ἀδελφούς, Ἐτεοκλῆν καὶ Πολυνείκην, ἀντιπάλους εἰς τὴν ἑβδομὴν πύλην· οἱ ἀναφορὲς εἰς τοὺς ἐπωνύμους τῆς ἐποχῆς τους μᾶς ὀδηγοῦν εἰς ἄλλας περιδιαβάσεις. Ἡ πολιτικὴ στάση τοῦ κατελθόντος ἤδη εἰς τὸν Ἄδη βασιλέως -διότι εἶναι ἕνας ἀπ’ τοὺς ἐλαχίστους Ἑλληνας, μαζὶ μὲ τὸν Ἀμφιάραον, τὸν μόνον ἐπιζήσαντα τοῦ πολέμου, ἀλλὰ ὀδηγηθέντα εἰς τὸν Ἄδη ζωντανόν- ἔχει ἰδιαίτερη σημασία· κατῆλθε εἰς τὸν κάτω κόσμον ζωντανός, ὅπως μᾶς διδάσκει ὁ δευτέρως μεγάλως τραγικός, ὁ Σοφοκλῆς,

⁷ Αἰσχύλου, «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβαις», στ. 772-777, μετάφραση δική μου.

εἰς τὸν «Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν»· ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ ἐνδιαφέρει τὴν μελέτη μας κι ὄχι οἱ ἄλλες πτυχὲς τῆς ζωῆς του, ἐπειδὴ ἀπευθύνει τὴν ἀρά, τὴν κατάρα, κατὰ τῶν παιδιῶν του, διότι ἀντιμάχονταν γιὰ τὴν ἐξουσία, ἦταν ἀδίστακτοι ἀμφοτέρω, ἀχρεῖοι, κι αὐτὸ τὸ θεωροῦσε ὕβριν, ὁ τυφλὸς ἤδη πατέρας τους.

*Ποῖον ἄνδρα λοιπὸν τόσον ἐθαύμασαν
ξένοι καὶ ντόπιοι
καὶ ἡ πολυσύχναστη ἀγορὰ τῆς πόλεως
ὅσον τότε αὐτὸν τὸν Οἰδίποδα,
ἀπ' τὴν ἀνθρωποβόρο
γενναῖα ἀπελευθερώσαντα τὴν χώρα.*

Ὁ νεαρὸς ἀπέδειξε ὅτι τὰ ὅρια τῆς ἐξουσίας τῆς ἀρπαξάνδρας ἦταν πεπερασμένα, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴν δική της λογικὴ τῆς ὠμῆς βίας καὶ τῆς ἀντιπαραθέσεώς της μὲ τὴν ἀντίπαλη δύναμη, ὅπως ἔκαναν ὅλοι σχεδὸν οἱ ἥρωες τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, παρὰ μὲ τὸν λόγο τῆς Ἀγορᾶς, μὲ τὸν διάλογο· ἦταν ἡ κρίσιμη καμπὴ εἰς τὰς πολιτικὰς ἐξελίξεις, ὁ Οἰδίπους ἀπέδειξε τὴν ἀνωτερότητα τοῦ λόγου του καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς Σφιγγός ὅπως ἀντιπαραταθεῖ ἀπέναντί του· ἐκινήθη εἰς ἄλλο ἐπίπεδο, τὸν ὀδήγησε, «πόλεως ὁ πολύβατός γ' ἀγὼν βροτῶν». Μετέτρεψε τὰς Θήβας ἀπὸ ἀπλὸ οἰκισμὸ εἰς πόλιν μὲ τὰς δημοκρατικὰς τῆς λειτουργίες καὶ σεβάσθηκε εὐλαβῶς τὴν Ἀγορὰ καὶ τοὺς θεσμούς της.

Εἰς τοὺς «Πέρσας» ὁ Αἰσχύλος εἶναι σαφέστατος, γνωρίζει τὴν πόλιν του καὶ τοὺς συμπολίτας του καὶ ἀπευθύνει τὴν διδασκαλίαν του πρὸς αὐτούς· τοὺς ἐπισημαίνει δύο κινδύνους, τὴν παραβίασιν τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τὴν ὕβριν κατὰ τῶν θεῶν, ὅπως μὲ τὸν Γλαῦκο τὸν Ποτνιέα, καὶ τὴν κατάχρησιν τοῦ λόγου τῆς Ἀγορᾶς, τὸν ὑποβιβασμὸν τοὺς σὲ ἀχρεῖους· γνωρίζει ἄριστα ὁ ποιητὴς ὅτι τὰ ὅρια ἦταν στενὰ καὶ εὐκόλα διαβατὰ, ἐνῶ πολλές φορὲς προσέφεραν καὶ τὴν σαγήνην τῆς ἀνταρχικῆς ἐξουσίας. Εἰς τὴν τρίτην ἀντιστροφήν τῆς δευτέρας παρῶδος, ὁ Χορὸς διδάσκει εἰς τοὺς Ἀθηναίους,

*Οὐδ' ἔτι γλῶσσα βροτοῖσιν
ἐν φυλακαῖς· λέλυται γὰρ
λαὸς ἐλεύθερα βάζειν,
ὡς ἐλύθη ζυγὸν ἀλκᾶς⁸.*

Ὁ Χορὸς ἀπαντᾷ ἐπὶ τὴν βασιλομήτορα, μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς καταστροφῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν διήγησιν τῶν νεκρῶν εὐγενῶν Περσῶν· ἡ κυρία δύναμις τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἡ ἀπελευθερωμένη ἀπ' τὰ δεσμὰ τῆς ὅποιας ἀνταρχικῆς ἐξουσίας γλῶσσα τοὺς, εἶναι ὁ λόγος, ὁ ἐλεύθερος λόγος. Αὐτὸς λείπει ἀπ' τοὺς Πέρσας ἐννοεῖ ὁ Αἰσχύλος καὶ διὰ τοῦτο εἶχαν τὴν οἰκτρὰ τύχην τους,

*Ἡ γλῶσσα πλέον τῶν θνητῶν
δὲν εἶναι σὲ φυλακῆς· ἔχει λυθεῖ πιά
καὶ ὁ λαὸς ἐλεύθερα ἐκφράζεται,
καθὼς ἔσπασε τὸν ζυγὸν τῆς βίας.*

Ἡ γλῶσσα τῶν Ἀθηναίων εἶχε λυθεῖ εἴκοσι καὶ τριάκοντα ἔτη πρὶν ἀπ' τὸν Μαραθῶνα καὶ τὴν Σαλαμίνα καὶ ἀναζητοῦσαν τοὺς καλύτερους θεσμοὺς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ἡ ἰσηγορία εἶναι ἡ πρώτη κατάκτησις, κατοχυρωμένη ἀπὸ παλαιότερα καὶ ἐνισχυμένη ἀπ' τὸν Σόλωνα, παρὰ τὶς παρεκβάσεις τοῦ Πεισιστράτου, ἀλλὰ ἐμπλουτισμένη ἀπ' τὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένου. Οἱ ἀχρεῖοι εἶχαν σκοπὸν τὴν κατάχρησιν τοῦ λόγου τους, τῆς ἰσηγορίας, καὶ αὐτὸ φοβᾶται περισσότερο ὁ ποιητὴς· αὐτὸ ἀντιλαμβάνονται οἱ συμπολίτες του καὶ στρέφουν τὸ βλέμμα τους πρὸς τὸν Ἀριστείδην τὸν Δίκαιον, ὅταν ἀκοῦνε τὸν στίχον, «οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει». Αὐτὸ ἐπεδίωξε ὁ Οἰδίπους, ἀλλὰ ἀπετυχε· οἱ Ἀθηναῖοι δὲν πρέπει νὰ ὀδηγηθοῦν εἰς τὸ ἴδιον λάθος, ὅπως οἱ Θηβαῖοι παλαιότερα· ἡ ἔκπτωσις ἀπ' τὸν ἀπράγμονα στὸν ἀχρεῖον τὸν φοβίζει, τὸν

⁸ Τοῦ ἰδίου, «Πέρσαι», στ. 591-594, μετάφραση δική μου.

σκληροτράχηλο Μαραθωνομάχο, όταν μάλιστα οί πολιτικές συνθήκες τὸ ἐπιτρέπουν, ὅπως οί πολλές καὶ χωρὶς κόπο κατακτήσεις τους τὴν τελευταία δεκαετία. Οί Ἀθηναῖοι εἶχαν μετατρέψει πλέον τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο σὲ δική τους θάλασσα, ἔστω κι ἂν δὲν εἶχαν διασφαλίσει τὴν ἐξουσία τους ἀκόμη· τὸ γνῶριζαν ὅμως ὅτι ἦταν ἀπλῶς καὶ μόνο θέμα χρόνου ἢ ὀλοκλήρωση τῆς ἡγεμονίας τους.

Ἀλλὰ ἡ ἔκπτωση ἀπ' τὸν ἀπράγμονα στὸν ἀχρεῖο δὲν ἦταν καὶ τόσο εὐκόλη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, διότι εἶχαν ἐμπεδώσει οί Ἀθηναῖοι τὴν ἐμμέλεια τους· ἀκόμη δυσκολώτερη ἦταν ἡ ἔκπτωση ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη εἰς τὸν ἀπράγμονα. Μᾶλλον τὸ ἀντίθετο συνέβαινε, ἡ ἀνύψωση ἀπ' τὸν ἀπράγμονα εἰς τὸν ἐνεργὸ πολίτη· ὅσοι εἶχαν ἀπομείνει ἀπράγμονες κατὰ τοὺς Μηδικοὺς πολέμους, κάποιο ποσοστὸ ὅπωςδήποτε ἐξαιροῦταν - διότι εἶναι ἀδύνατο ὅλοι οί πολῖτες ἔχειν γίνεαι ἐνεργοί, παρὰ τὴν πάνδημη συμμετοχὴ ὄλων εἰς τὸν πόλεμο κατὰ τῶν εἰσβολέων-, ἔλαβαν δραστήριο μέρος εἰς τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς τῶν ὑπολοίπων Ἑλλήνων ἀγῶνας. Ἦταν ἐμφανὲς αὐτὸ μὲ τὴν συμμετοχὴ τους εἰς τοὺς δραματικοὺς ἀγῶνας, εἰς τὴν πολιτικὴ ζωὴ, εἰς τὴν παιδευσιν τῶν ἰδίων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὥστε αἱ Ἀθηναί, «τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι»⁹, κατὰ τὸν Περικλῆ.

Οἱ εὐαίσθητες κεραῖες ὅμως τοῦ σκληροτράχηλου τραγικοῦ ποιητοῦ ἔχουν συλλάβει τὸν κίνδυνο καὶ τὸν ἐπισημαίνουν μὲ τὸν «Γλαῦκο τὸν Ποτνιέα» καὶ τὸν μῦθον τοῦ Οἰδίποδος· τὸ «δοκεῖν» εἶναι τὸ κύριο ὄπλο τοῦ πολίτου, ὁ λόγος τῆς Ἀγορᾶς, ἡ ἰσηγορία· γνωρίζουν οἱ Ἀθηναῖοι ὅτι, μὲ τὸν λόγον τους εἰς τὴν Ἀγορὰν, ἀποκτοῦν τὴν πολιτικὴ τους ὑπόστασι, τὸ «δοκεῖν»· εἶναι ὅτι φαίνεται ἕκαστος, ὅτι δείχνει μὲ τὸν λόγον του. Πληρέστερα ἔχει περιγράψει τὴν πρακτικὴ αὐτὴ ὁ Γοργίας ὁ Λεοντίνος, κατὰ τὴν περίοδο μάλιστα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, μὲ, «τὸ μὲν εἶναι ἀφανὲς μὴ τυχὸν τοῦ δοκεῖν, τὸ δὲ δοκεῖν ἀσθενὲς μὴ τυχὸν τοῦ εἶναι»¹⁰. δηλαδή, μᾶς λέγει ὅτι χωρὶς τὸ «δοκεῖν», τὸν λόγον τῆς Ἀγορᾶς, δὲν ὑπάρχει «εἶναι», διότι εἶναι ἀφανὲς, ἄγνωστο εἰς τὴν πόλιν, κρυμμένο κάπου, ἐνῶ χωρὶς τὸ «εἶναι» τὸ «δοκεῖν» εἶναι ἀσθενὲς· τὸ «δοκεῖν» γίνεται ἀκόμη ἀσθενέστερο, ὅταν, μαζὶ μὲ τὴν ἐξάρτησή του ἀπ' τὸ «εἶναι», χάσει καὶ τὴν ἐμμέλεια του, τὸν ρυθμὸ, τὴν ἀρμονία καὶ τὸ μέτρο τοῦ λόγου. Ὁ ἀχρεῖος ὑπερτονίζει τὸ «δοκεῖν», στὴν πλήρη ἀποκοπὴ του ἀπ' τὸ «εἶναι», ἀπ' τὴν φυλογέννηση τοῦ πολίτου, ἀπ' τὴν πόλη του καὶ χάνεται στὸν κόσμον του, στὴν πρακτικὴ του ἐκτὸς τῆς πόλεως καὶ τῆς ἰσηγορίας· αὐτὸς εἶναι ὁ Γλαῦκος ὁ Ποτνιεύς, αὐτοὶ εἶναι καὶ οἱ υἱοὶ τοῦ Οἰδίποδος, Ἐτεοκλῆς καὶ Πολυνείκης, διψασμένοι γιὰ ἐξουσία καὶ χωρὶς οὐδεμία εὐαίσθησι διὰ τὴν Ἀγορὰν καὶ τοὺς πολίτας.

⁹ Θουκυδίδου, ὁ. ἀ., βιβλ. Β', κεφ. 41, παρ. 1,

¹⁰ Γοργίου Λεοντίνου, ἀπόσπ. 26, "Die Fragmente der Vorsokratiker", B 26, II 306, 11.

Αντιθέτως ή έμμονή μόνο στο «είναι», και χωρίς την «άσθενή» σύνδεσή του με το «δοκεῖν», οδηγεί στον μονόσημαντο άνθρωπο, τον χωρίς ουδεμία σχέση με την Άγορά και την ίσηγορία, αλλά απολύτως εξαρτημένο απ' την αγορά ή την όποια ιδεολογία ή και ολοκληρωτικής μορφής θρησκεία, χωρίς τον συνεχή και αδιάκοπο διάλογο τῶν θεῶν με τους «πιστούς» τους, όπως στον έλληνικό Όλυμπο· ο μονοσήμαντος άνθρωπος αναγνωρίζει μόνο την πίστη του, στο χρῆμα, όπως ο καπιταλιστής, ή σε κάποιες «αιώνιες» αξίες, όπως οι περισσότερες θρησκευτές· ή ισότιμη σχέση πιστού και θεοῦ, όπως τῆς έλληνικής θρησκείας, απουσιάζει σχεδόν παντελῶς.

Οί Αθηναῖοι, πρὸς αντίσταθμιση τῆς έκπτώσεως αὐτῆς τῶν ἀπραγμόνων σὲ ἀχρεῖους, καὶ στῆ συνέχεια σὲ τυράννους ἢ δυναστείες βασιλικές, ἢ καὶ κυνικούς ἀργότερα, καθιέρωσαν τὸν ὀστρακισμό· δηλαδή τὴν έκτόπιση έκτὸς τῆς πόλεως γιὰ δέκα ἔτη, ὅσων εἶχαν ἀποκτήσει ὑπερβολικὴ δύναμη στὸ λαό, ὅσων εἶχαν ὑπερτονίσει τὸ «δοκεῖν» τους κι εἶχαν έκμηδενίσει σχεδὸν τὴν πολιτικὴ παρουσία τῶν ἄλλων· ὅλοι οἱ μεγάλοι πολιτικοὶ εἶχαν ὑποστῆ τὸν ὀστρακισμό, με τὴν ἐξαίρεση τοῦ Περικλέους, κι ἴσως αὐτὸ ἦταν τὸ μεγάλο λάθος τῶν Αθηναίων: «ὁ γὰρ ὀστρακισμὸς τὴν αὐτὴν ἔχει δύναμιν τρόπον τινὰ τῷ κολοῦειν τοὺς ὑπερέχοντας καὶ φυγαδεύειν»¹¹. Ἦταν ἕνας ἀπ' τοὺς κυρίους θεσμοὺς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, διότι διασφάλιζε τὴν ἰσορροπία εἰς τὴν Άγορὰ καὶ εἰς τὴν λειτουργία τῶν θεσμῶν τῆς· ἡ ὑπεροψία καὶ ἡ μέθη εἶναι σύμφυτα με τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας κι οδηγοῦν ἀναποφεύκτως στὴν κατάχρησή τῆς καὶ στὴν ἰδιοποίησή τῆς· ὁ Κλεισθένης γνώριζε τὰ ὅριά τῆς καὶ ἐπέβαλε τὸν θεσμόν, μᾶλλον αὐτός, διότι δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ πῶς ἔγινε ἡ πρώτη ἐφαρμογή του. Τέλος ἐξασθένισε ὁ θεσμός, με τὴν έκτόπιση τοῦ Ὑπερβούλου, γράφει ὁ Θουκυδίδης, «καὶ Ὑπέρβολόν τέ τινα τῶν Αθηναίων, μοχθηρὸν ἄνθρωπον, ὀστρακισμένον οὐ διὰ δυνάμεως καὶ ἀξιώματος φόβον ἀλλὰ διὰ πονηρίαν καὶ αἰσχύνην τῆς πόλεως»¹². στὸ 419 π.Χ., ἀναφέρεται ὁ μεγάλος ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος μαζί, ὅταν, λόγω τῆς ἰσοψηφίας περίπου τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τοῦ Νικίου, δὲν ἐξωστρακίσθη οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν, παρὰ ὁ μοχθηρὸς Ὑπέρβολος. Ἐκτοτε κατηργήθη ὁ θεσμός, ἐνῶ ἱστορικὰ ἡ καταγραφή γίνεται τὸ 411 π. Χ., στὴν ἐποχὴ τῶν κινήσεων γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ὀλιγαρχίας τῶν τετρακοσίων· καὶ κάποιον Ὑπέρβολον λοιπὸν τῶν Αθηναίων, μοχθηρὸ ἄνθρωπο, ἐξωστρακισμένο ὄχι λόγω προσωπικῆς δυνάμεως καὶ φόβου γιὰ τὰ ἀξιώματά του, ἀλλὰ γιὰ τὴν πονηρία του καὶ τὴν αἰσχύνη τῆς πόλεως. Ἐκτελέστηκε τότε ὁ Ὑπέρβολος,

¹¹ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Γ', κεφ. η', παρ. 4 (1284α37-38) καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, ὁ. ἀ. σελ. 183-84 καὶ βιβλ. Ε', κεφ. β', παρ. 5, (1302β10-20).

¹² Θουκυδίδου, ὁ. ἀ. βιβλ. Η', κεφ. 73, παρ. 3, μετάφραση δική μου καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», Αθήναι, 1982, ἐκδόσεις, «Ὀδυσσεύς», σελ. 194, 245.

ἀλλὰ ἡ δημοκρατία παρὰ ταῦτα συνέχισε νὰ κλονίζεται καὶ ὀδηγήθηκε στὴν ὀλιγαρχία τῶν τετρακοσίων· εἰς πολλὰς πόλεις ἐφηρμόσθη ὁ ὄστρακισμός, Ἀθῆναι, Ἄργος καὶ ἄλλοι, ἐνιαχοῦ γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως εἰς *Συρακούσαι*, ἀλλὰ μὲ διάφορη μορφή, «διὸ ἐνιαχοῦ εἰώθασιν ὄστρακίζειν, οἶον ἐν Ἄργει καὶ Ἀθήνησιν». Διὰ τοῦτο εἰς πολλὰς πόλεις ἐπέβαλαν τὸ ὄστρακίζειν, ὅπως εἰς τὸ Ἄργος καὶ εἰς τὰς Ἀθῆνας, συμπληρώνει ὁ Ἀριστοτέλης.

Ὁ Αἰσχύλος ἔκρουσε τοὺς κώδωνας τοῦ κινδύνου μὲ τὸν Γλαῦκο τὸν Ποτνιέα καὶ τὸν Οἰδίποδα καὶ μᾶλλον εἰσηκούσθη ἀπ' τοὺς συμπολίτας του· πεντήκοντα ἔτη σχεδὸν μετὰ ἐμφανίσθησαν οἱ πρῶτες ἐκδηλώσεις ἀχρείας πολιτικῆς πρακτικῆς, μὲ τὸν Κλέωνα καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη, ἀλλὰ εἶχε μεσολαβῆσει καὶ ὁ τρομερὸς λοιμός, ἡ ἰσοπέδωσις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Ἀθηναίων καὶ μὲ τὸν πόλεμο εἰς τὴν κορύφωσίν του· οἱ ἐπιπτώσεις τῆς λοιμικῆς εἰς τὴν ψυχολογία τῶν Ἀθηναίων δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἐπαρκῶς ἀκόμη, ἢ μᾶλλον καθόλου, παρὰ τὴν «προόδο» τῆς ψυχολογίας στὴν ἐποχὴ μας καὶ τῆς ψυχανάλυσεως ἐπίσης. Τὸ ἀντικείμενο εἶναι πολὺ εὐρύτερο τοῦ θέματός μας, ἀλλὰ μόνο μία παρατήρηση κρίνεται ἐπιβεβλημένη. Ἡ ἐξομολόγησις, ἡ ψυχανάλυσις καὶ ἡ αὐτοκριτικὴ ἐντάσσονται στὴν ἴδια πολιτικὴ ἀντίληψιν τῆς ἀντικαταστάσεως τῆς λογοδοσίας ἀπ' τὴν προσφυγὴ τοῦ ἀτόμου σὲ ἓνα κλειστὸ σύστημα ἀξιών, μὲ περιορισμένες καὶ πεπερασμένες δράσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις· τὸ κλειστὸ σύστημα, οἱ προσωπικὲς σχέσεις μὲ τὸν Θεό, οἱ σχέσεις μὲ τὸν ψυχαναλυτὴ, οἱ σχέσεις μὲ τὴν κομματικὴν ἱεραρχία καὶ μὲ τὴν ἰδεολογία τῆς ὁποίας εἶναι ὁ γνήσιος ἐκφραστής, μετρᾶνε κι ὅχι τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου· εἶχε ἄλλωστε ἀπὸ πολλοῦ ἐθισθεῖ ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος, διότι δικὰ του προϊόντα εἶναι ἅπαντα αὐτά, σὲ κάποιο κλειστὸ σύστημα ἀξιών, τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ μάλιστα περισσότερο μὲ τὴν καλβινιστικὴν ἠθικὴν καὶ τὸ προτεσταντικὸ πνεῦμα, τὴν βιομηχανικὴν λογικὴν καὶ τὴν καπιταλιστικὴν, σοσιαλιστικὴν ἢ κομμουνιστικὴν ἰδεολογίαν τους. Δεύτερον χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ πρακτικὴ τῶν θεσμῶν αὐτῶν συνοδεύεται ἀπ' τὴν ἔλλειψιν γενναιότητος, ἀνδρείας καὶ πολιτικοῦ θάρρους, τὰ κύρια ὄπλα τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς· αἴρουν στὴν πράξιν τὸν λόγον τῆς Ἄγορᾶς, τὴν ἰσηγορίαν, ὅπου ἐκφράζεται καὶ ἀσκεῖται ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ αὐτόνομη πολιτικὴ πρακτικὴ, καὶ ἀποσύρονται σὲ κάποιες κλειστὰς κοινωνίας, μὲ σαφέστατη τὴν μεσιανικὴν τους ἀποστολήν.

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ ἀχρεῖοι πολιτικοὶ θὰ ἐμφανίζονταν, μετὰ τὸν Περικλῆ, μὲ τὴν γνωστὴν τουλάχιστον μορφήν τους, χωρὶς τὴν λοιμικὴν, ἔστω κι ἂν ὁ πόλεμος ἐλάμβανε πολὺ χειρότερες διαστάσεις γιὰ τοὺς Ἀθηναίους· μᾶλλον πολὺ δύσκολον θεωρεῖται αὐτό, διότι ἄντεξαν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν πόλεμον, παρὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ ἐνός τρίτου τοῦ πληθυσμοῦ ἀπ' τὴν πανώλη -καὶ μάλιστα κάτω ἀπ' τὴν φρικτὴν συνθήκην τοῦ συνωστισμοῦ ὀλοκλήρου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀττικῆς ἐντὸς

τῶν μακρῶν τειχῶν-, πέραν τοῦ ἡμίσεως τουλάχιστον σὸν πόλεμο.
Ἐπομένως ἴσως οἱ ἀχρεῖοι, μὲ τὴν πυκνότητα τῆς ἐμφανίσεώς τους καὶ τὴν
διαβάθμισή τους, εἶναι προῖόν, σὲ μεγάλο βαθμό, καὶ τοῦ λοιμοῦ.

Οί Αθηναῖοι, παρὰ τὴν εὐκόλη, ἂν ὄχι καὶ πολὺ εὐκόλη, ἀνάδειξή τους εἰς κυριάρχους τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, δὲν ἐξετράπησαν σὲ ἀχρείους· μὲ ἄλλα λόγια, παρουσίασαν πολλὰς ἀντιστάσεις, καὶ ἴσως τὰς περισσότερας εἰς τὴν ἱστορίαν, λαῶν μὲ παρόμοια διαδικασία ἀποκτήσεως τῆς παγκοσμίου ἐξουσίας εἰς τὸν γνωστὸν κόσμον· οἱ Ἰνδίες, καὶ πολὺν περισσότερο ἢ Κίνα, τοὺς ἦταν ἄγνωστες παντελῶς, παρὰ τὴν ἐπέκταση τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας σὲ δύο σατραπεῖες ἐπὶ Ἰνδικῶν ἐδάφους καὶ μάλιστα μὲ πολλαπλάσια εἰσφορὰ στὸ ταμεῖο τοῦ μεγάλου βασιλέως ἀπὸ τὶς ἄλλες. Ἡ ἀντοχὴ τῶν Αθηναίων ἐξηγεῖται καλύτερα μόνο καὶ μόνο ἀπ' τὴν ἄμεσο δημοκρατία ὡς πολίτευμά τους καὶ ἀπ' τὴν παιδευσίν τους, τὴν ἐκπαίδευση, εἰς τὴν φιλοσοφία, τὴν ῥητορική, τὴν ποίηση, τὴν γυμναστική, τοὺς δραματικούς καὶ γυμνικούς ἀγῶνας καὶ πρωτίστως τὴν μουσική· εἶχαν ἐνσωματώσει εἰς τὴν ψυχὴ των τὴν ἐμμέλεια, τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς, ὅπως καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ Ἕλληνες, μὲ τὸ συνακόλουθο ἦθος τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς. Οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ πρῶτοι, ἀλλὰ καὶ οἱ κωμικοὶ καὶ οἱ μουσικοὶ, καλλιεργοῦσαν τὸ ἐναρμόνιο γένος, κατάκτηση ἄλλωστε τῆς κλασικῆς ἐποχῆς· χωρὶς ἐναρμόνιο γένος δὲν ὑπάρχει τραγωδία, καὶ ἴσως οὔτε καὶ ἄμεσος δημοκρατία.

Τὸ ἐναρμόνιο γένος, ὅμως, ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν πλήρη ἀποκοπὴ ἀπ' τὴν μονομερῆ ἀπασχόληση μὲ μία μόνο ἐργασία ἢ καὶ εἰδίκευση, κατὰ τὴν ὀρολογία τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς· τὸ ἐπισημαίνει, μὲ δραματικὸ τόνο, ὁ Ἀριστοφάνης, ὅταν ἀναλύει –πιὸ παραστατικὰ ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλον εἰς τὴν ἱστορία– τὸν ἐκφυλισμὸ τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς ἀπ' τὴν ἀποδοχὴ τοῦ κιβδήλου νομίσματος. Λέγει ὁ κωμικὸς ποιητής,

*Τῶν πολιτῶν θ' οὐς μὲν ἴσμεν ἐγγενεῖς καὶ σώφρονας
ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κάγαθούς
καὶ τραφέντας ἐν παλαιστραῖς καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ,
προσελοῦμεν, τοῖς δὲ χαλκοῖς καὶ ξένοις καὶ πυρρῖαις
καὶ πονηροῖς κακὰ πονηρῶν εἰς ἅπαντα χρώμεθα
ὕστατοις ἀφιγμένοισιν, οἷσιν ἢ πόλις πρὸ τοῦ
οὐδὲ φαρμακοῖσιν εἰκῇ ῥαδίως ἐχρήσατ' ἄν.¹³*

Εἶναι αὐστηρὸς καὶ ἀπόλυτος ὁ Ἀριστοφάνης, ὅταν διδάσκει τοὺς «Βατράχους» τὸ 405 π.Χ., κι ἐνῶ οἱ Αθηναῖοι ἔδιδαν τὴν τελικὴ τους μάχη στὸν πόλεμο, μὲ ἐλάχιστες ἐλπίδες ἐπιτυχίας· ἡ πολιτικὴ ἀνάλυση τῶν

¹³ Ἀριστοφάνους, ὁ. ἀ. στ. 727-733, μετάφραση δική μου καὶ «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 10, κ. ε.

γεγονότων γίνεται εἰς τὴν μελέτην, «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», ἀλλὰ τώρα μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ διδασκαλία του καὶ ἡ κριτικὴ του γιὰ τὴν ἔκπτωση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς,

Ἀπ' τοὺς πολῖτες ὅσους γνωρίζουμε εὐγενεῖς καὶ σώφρονες
ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κἀγαθοὺς
καὶ τραφέντας εἰς παλαίστρας καὶ χοροὺς καὶ μουσικῆ,
τοὺς προπηλακίζουμε, ἀλλὰ τοὺς μελαψοὺς καὶ ξένους καὶ
κοκκινότριχες
καὶ πονηροὺς ἐκ πονηρῶν χρησιμοποιοῦμε γενικῶς
ἀφιχθέντας προσφάτως, ὅσους ἢ πόλη παλαιότερα
οὔτε γιὰ διαβόλους δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε εὐκόλα.

Ποιοὺς θεωρεῖ ὁ ποιητὴς εὐγενεῖς καὶ σώφρονες, δικαίους καὶ καλοὺς τε κἀγαθοὺς πολίτας; «τοὺς τραφέντας ἐν παλαίστραις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῆ», ὅσους ἔχουν ἀνατραφεῖ εἰς παλαίστρας μὲ χοροὺς καὶ μουσικὴ τὴν μουσικὴ ἀρμονία, τὸ ἐναρμόνιο γένος, θεωρεῖ ὡς πρώτη τους κατάκτηση ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ εἰρηνόφιλος, μὲ πολλὰς διώξεις, δίκας, εἰς τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου, ἀλλὰ ἀνυποχώρητος εἰς τὴν διασφάλισιν τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, ὅταν ἔβλεπε ὅτι κινδύνευαν οἱ συμπολίτες του μὲ τὴν ἔκπτωσίν τους σὲ ἀχρεῖους. Ἡ ἀξιολόγησή του εἶναι σαφής: δὲν θεωρεῖ πλέον ἐπικίνδυνους γιὰ τὴν πόλη καὶ τὴν ἄμεσο δημοκρατία, «τοὺς τραφέντας ἐν παλαίστραις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῆ» τοὺς πολεμοκάπληλους τότε, ὅπως τὸν στρατηγὸν Λάμαχο, ἀλλὰ τώρα τοὺς «πονηροὺς κἀκ πονηρῶν»· προβάλλει τὸν ἐνεργὸ πολίτη ὡς μοναδικὴ σωτηρία τῆς πόλεως. Πότε; ὅταν φαινόταν ὅτι ὅλα ἦταν χαμένα, κι ὅπως φάνηκε ἦταν χαμένα, διότι ἀκολούθησε, λίγο μετὰ, μετὰ τὴν ἦττα εἰς τὴν ναυμαχία παρὰ τοὺς Αἰγὸς ποταμούς, ἡ καταστροφή τοῦ στόλου.

«Τοῖς πᾶσιν Καδμείοισι»

Ὁ Οἰδίπους, ὅταν διαπίστωσε τὸ λάθος του, τὸ ὁμολόγησε εἰς τὴν Ἀγορά, ἐνώπιον ὄλων τῶν συμπολιτῶν του· ἦταν γενναῖος, εὐθύς καὶ εἰλικρινῆς ἀπέναντι εἰς ἅπαντας τοὺς Καδμείους. Ὁ Σοφοκλῆς εἶναι σαφέστατος εἰς τὸν «Οἰδίποδα τύραννον»,

*βοᾷ διοίγειν κληῖθρα καὶ δηλοῦν τινα
τοῖς πᾶσι Καδμείοισι, τὸν πατροκτόνον,
τὸν μητρός, ἀνδῶν ἀνόσι' οὐδὲ ῥητά μοι...¹⁴*

ὁμολόγησε εἰς τὴν Ἀγορὰν τὰ ἐγκλήματατά του, τὸν φόνο τοῦ πατρός του καὶ τὴν συνένευσίν του μὲ τὴν μητέρα του· πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη λογοδοσίαν, τὸ πρῶτον «λόγον διδόναι», εἰς τὴν ἱστορία, ἔστω κι ἂν τὰ ἐγκλήματατά του αὐτὰ ἔγιναν ἀκουσίως, ἢ μᾶλλον τὰ διέπραξε, παρὰ τὰς ἀπεγνωσμένας προσπάθειάς του, πρὸς ἀποφυγὴν τους. Εἶναι ἀνυποχώρητος ὁ Οἰδίπους,

*κράζει ν' ἀνοίξουν τὶς πόρτες γιὰ νὰ φανερώσει
εἰς ἅπαντας τοὺς Καδμείους, τὸν πατροκτόνον,
τῆς μητρός του, λέγων ἀνόσια κι ἀνείπωτά μου...*

Εἰς ἅπαντας τοὺς Καδμείους, τοὺς συμπολίτας του, ὁμολόγησε τὰ ἐγκλήματατά του, εἰς τὴν Ἀγορά, ἔστω καὶ τυφλὸς καὶ δὲν κρύφθηκε, οὔτε φοβήθηκε τὴν ὁμολογία του· λίγο πρὶν ὁ Ἐξάγγελος εἶχε περιγράψει τὴν τύφλωσή του, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποκαθήλωση τῆς μητρὸς καὶ συζύγου του ἀπ' τὴν κρεμάλα,

*ἀποσπάσας γὰρ εἰμάτων χρυσηλάτους
περόνας ἀπ' αὐτῆς, αἴσιν ἐξεστέλλετο,
ἄρας ἔπαισεν ἄρθρα τῶν αὐτοῦ κύκλων,
ἀνδῶν τοιαῦθ' ὀθούνεκ' οὐκ ὄψοιντό νιν
οὔθ' οἱ ἔπασχεν οὔθ' ὅποι' ἔδρα κακά,
ἀλλ' ἐν σκότῳ τὸ λοιπὸν οὐς μὲν οὐκ ἔδει
ὄψοιαθ', οὐς δ' ἔχρηζεν οὐ γνωσοίατο¹⁵.*

Ὁ Οἰδίπους τυφλώθηκε, διότι εἶδε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ δεῖ κι ἔκανε ὅσα ἀπαγορεύονταν ἀπ' τοὺς θεῖους κι ἀνθρωπίνους νόμους· αὐτοτιμωρήθηκε μὲ τὸν χειρότερο τρόπο, ἀλλὰ δὲν ἐξηφανίσθη, ἦταν γενναῖος καὶ

¹⁴ Σοφοκλέους, «Οἰδίπους τύραννος», στ. 1287-1289, μετάφραση δική μου.

¹⁵ ὁ. ἀ. Στ. 1268-1274, μετάφραση δική μου, Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», ἐκδόσεις, «Ὀδυσσεύς», σελ. 140, Ἀθήναι, 1982.

ἀντιμετώπισε εἰς τὴν Ἀγορὰ τοὺς συμπολίτας του· δὲν κατέφυγε στὸν ἔξομολογητὴ του, στὸν ψυχαναλυτὴ του ἢ στὸν κομισσάριό του, ἀλλὰ γνῶριζε ὅτι ὤφειλε ἐκτελέσαι τὴν παρουσία του εἰς τὴν Ἀγορὰ καὶ τὴν λογοδοσίαν του,

ἀποσπάσας λοιπὸν ἀπ' τὰ φορέματά της
τις χρυσὲς πόρπες, ἀκολουθῶν τὴν μοῖρα,
κι ὑψώνοντάς τες κτύπησε τις κόχες τῶν ματιῶν του,
λέγων τ' ἀκόλουθα, γιὰ νὰ μὴν βλέπουν πιά
οὔτε ὅσα ἔπαθεν οὔτε ὅσα ἔπραξεν κακά,
ἀλλὰ στὸ σκοτάδι πλέον, ἐπειδὴ ὅσα δὲν ἔπρεπε
εἶδε, κι ὅσα ἔπρεπε αὐτὸς δὲν τὰ γνῶριζε.

Ὁ Ἀπόλλων, λοιπὸν, τοῦ εἶχε στήσει τέλεια, ὡς Λοξίας, τὴν παγίδα· τὸ γνῶριζε ὁ Οἰδίπους, ἀλλὰ παραμένει πολίτης καὶ τὸ ὁμολογεῖ εἰς τὴν Ἀγορὰ, ὅταν τὸν ρωτᾷ ὁ κορυφαῖος τοῦ Χοροῦ, «τίς σ' ἐπῆρε δαιμόνων;» Ποιὸς ἀπ' τοὺς θεοὺς σὲ παρέσυρε; Ἀπαντᾷ,

Ἀπόλλων τάδ' ἦν, Ἀπόλλων, φίλοι,
ὁ κακὰ κακὰ τελῶν ἐμὰ τάδ' ἐμὰ πάθεα¹⁶.

Ἀργά, πολὺ ἀργὰ ἀντελήφθη τὴν παγίδα τοῦ Ἀπόλλωνος κι ὁμολογεῖ τὴν ἀδυναμία του ἀπέναντι εἰς τὸν Λοξία,

ὁ Ἀπόλλων τὰ ἔκαμε, ὁ Ἀπόλλων, φίλοι,
γιατὶ αὐτὸς κάνει ὅλα τὰ κακά, τίς συμφορὲς μου.

Ἡ διαφορὰ μὲ τὴν ψυχανάλυση τῆς ἐποχῆς μας χάος ἀπροσμέτρητο· οὔτε ὡς νύξιν δὲν ὑπάρχει στὴν ψυχανάλυση ὁ Οἰδίπους ὡς πρῶτος πολίτης, ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ παρεμβάσεις του εἰς τὸν δῆμον. Ἡ ἐποχὴ μας κλείνει ἀσφυκτικὰ τὸν «θεραπευόμενον» σ' ἓνα δωμάτιο, σὲ μίαν κλίνην, χωρὶς νὰ βλέπει κἄν τὸν θεραπευτὴ του –τὸ περίφημο φροῦδικὸ κρεβάτι-, ἢ τὸ καλύτερο σὲ μίαν μικρὴν ὁμάδα «θεραπευομένων», τίς ὁμάδες αὐτοαναλύσεως, ἀλλὰ πάντα στὰ αὐστηρὰ καὶ στενὰ αὐτὰ πλαίσια· ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία, οἱ τραγικοὶ ποιηταί, εἶδαν τὸν Οἰδίποδα εἰς τὸν μέσον τῆς Ἀγορᾶς, εἰς ζεστὸ καὶ ἐνεργὸν διάλογο, ἐπικοινωνία ἅς τὸ ποῦμε, μὲ τοὺς Καδμείους, τοὺς πολίτας. Κλείνοντάς τον στὸ δωμάτιο, τοῦ στερεῖ τὸ ὄνειρο καὶ τὴν ἐλπίδα, ὄχι γιὰ τὸ ἀπώτερο πολιτικὸ μέλλον, παρὰ γιὰ τὸ παρόν, γιὰ τὸ τώρα, διὰ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν. Ἡ Ἰοκάστη ἦταν σαφέστατη πρὸς τὸν υἱὸν καὶ σύζυγόν της,

¹⁶ Ὁ. ἄ., στ. 1299–1300, μετάφραση δική μου.

*πολλοὶ γὰρ ἤδη κὰν ὄνειρασιν βροτῶν
μητρὶ ξυνηννάσθησαν· ἀλλὰ ταῦθ' ὄτω
παρ' οὐδέν ἐστι, ῥᾶστα τὸν βίον φέρει¹⁷.*

Στὸ ὄνειρό τους πολλοὶ θνητοὶ συνευρέθησαν μὲ τὴν μητέρα τους, ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἐπηρέασε τὴν ζωὴ τους, τὴν ὁποία διάγουν ἄνετα· εἰς τὴν Ἀγορὰ κινεῖται ὁ πολίτης καὶ ἐκεῖ προβληματίζεται, συζητᾷ γιὰ ὅλα. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἀπόκρυφο, δὲν ὑπάρχει μυστικὸ εἰς τὴν Ἀγορὰ, ὅλα συζητοῦνται κι ὅλοι ἀσκοῦν τὴν ἰσηγορία τους,

*ἐπειδὴ πολλοὶ θνητοὶ στὰ ὄνειρά τους,
συνευρέθησαν μὲ τὴν μητέρα τους· ἀλλ' αὐτὸ
τίποτε δὲν εἶναι, ξένοιαστα πάει ἡ ζωὴ τους.*

Εἰς τὸ πρόσωπο τοῦ Οἰδίποδος δρᾷ ὁ πρῶτος ἐνεργὸς πολίτης τῆς ἱστορίας καὶ ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸν ἐκφραστὴ τῆς αὐταρχικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ἀπραγμόνων Κρέοντα, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἀχρεῖους νιούς του· ἐξέφρασε ὁ Οἰδίπους τὸ διασταλτικὸ ἦθος τοῦ πολίτου, τῆς Ἀγορᾶς, καὶ δὲν αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη τῆς προσφυγῆς εἰς οἰαδήποτε ἐξάρτησιν, παρὰ μόνον πρὸς τοὺς συμπολίτας του καὶ διὰ τοῦτο, «*τοσόνδ' ἐθαύμασαν, ὀθνεῖοι ξυνέστιοι*», τόσο τὸν ἐθαύμασαν, ξένοι καὶ ντόπιοι· τὸ οἰδιπόδειο μετετρέπη στὴν ἐποχὴ μας σὲ σύμπλεγμα ἐνοχῆς καὶ ὑπηρέτησε τὸ συσταλτικὸ ἦθος τῆς κοινωνίας. Εἰς τὴν ἄμεσο δημοκρατία δὲν ὑπῆρχε οὔτε ὡς σκέψη, ὡς ἔννοια, τὸ σύμπλεγμα, διότι δὲν ὑπῆρχε αἴσθησις ἐνοχῆς.

Ἀπ' τὰ παιδιὰ τοῦ Οἰδίποδος μόνον ἡ Ἀντιγόνη κατακτᾷ τὸν ρόλο τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, ἐνῶ καὶ ἡ ἀδελφὴ της ἡ Ἰσμήνη παραμένει ἀπράγμων. Ὁλόκληρο τὸν πέμπτο αἰῶνα, κι ὅσο διάστημα τοῦ τετάρτου ἀνθίζει ἡ δημιουργικὴ πνοὴ τῆς τραγωδίας, ἀλλὰ καὶ τῆς κωμωδίας, ἡ Ἀντιγόνη, ἀπ' τὸν μῦθο τῶν Λαβδακιδῶν, ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τῆς διδασκαλίας τοῦ δράματος. Ὄταν ἐκπίπτει ἡ τραγωδία κι ἀρχίζουν οἱ ἀναδιδασκαλίαι της, ἀπ' τὸν τέταρτο αἰῶνα, ἀποδυναμώνεται ὁ ρόλος τῆς Ἀντιγόνης· ἡ κωμωδία διέρχεται τὴν μέση καὶ στὴ συνέχεια τὴν νέα ἐποχὴ της, ὅταν

*... τοῖς δὲ χαλκοῖς καὶ ξένοις καὶ πυρρῖαις
καὶ πονηροῖς κακὰ πονηρῶν εἰς ἅπαντα χρώμεθα
ὑστάτοις ἀφιγμένοισιν, οἷσιν ἡ πόλις πρὸ τοῦ
οὐδὲ φαρμακοῖσιν εἰκῆ ῥαδίως ἐχρήσατ' ἄν,*

ὁ ἐνεργὸς πολίτης εἶχε ἐκλείψει ἀπ' τὴν Ἀγορὰ καὶ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου καὶ οἱ συνελύσεις της εἶχαν γίνεαι πλέον ἀνίαιρες, ἐνῶ οἱ μισθοφόροι

¹⁷ Ὁ. ἄ., στ. 981-983, μετάφραση δική μου.

ἀποτελοῦσαν τὸν στρατὸ τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν καταστειῖ
ἄπληστοι καὶ χρηματιστές, δηλαδή κυνηγοῦσαν τὸν πλοῦτο καὶ μόνο, μαζὶ
μὲ τοὺς μέτοικους καὶ τοὺς δούλους· οἱ δραματικοὶ ἀγῶνες ἐξαντλοῦνταν
στὴν ἀναδιδασκαλία,

*... ἀλλὰ τοὺς μελαψοὺς καὶ ξένους καὶ κοκκινότριχες
καὶ πονηροὺς ἐκ πονηρῶν χρησιμοποιοῦμε γενικῶς
ἀφιχθέντας προσφάτως ὅσους ἡ πόλις παλαιότερα
οὔτε γιὰ διαβόλους δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε εὐκόλα.*

Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἐπιβεβαιώνουν τὶς διαπιστώσεις.

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἥθους τῶν ἀνθρώπων ἐνδιαφέρει, διότι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς
ἥθος συναντοῦμε καὶ στὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας· οἱ
δραματικοὶ ἀγῶνες προσφέρουν καλύτερη προσέγγιση τοῦ ἥθους τῶν
ἀνθρώπων ἀπ' τὶς ἱστορικὲς καὶ φιλοσοφικὲς μελέτες. Ὁ βιομηχανικὸς
ἄνθρωπος ταλαντεύθηκε στὴν ἐποχὴ του ἀπὸ ἀπράγμων σὲ ἀχρεῖο καὶ
τοῦμπαλιν· στὶς μέρες μας ζοῦμε τὴν ἐκπτώσή του σὲ κυνικὸ τῆς
χειροτέρας μοφῆς στὴν ἱστορία, ἀπ' τὴν ῥωμαϊκὴ ἐποχὴ, καὶ ἀργότερα μὲ
ἀπαρχὴ τοὺς Σταυροφόρους καὶ τοὺς Κονκισταδόρες. Τὸ θηλαστικὸν
ἄνθρωπος, ὅμως, εἴτε μετετρέπετο εἰς πολιτικὸν ζῶον ὅπως εἰς τὴν
κλασικὴ μας ἐποχὴ καὶ εἰς τὴν ἄμεσο δημοκρατία, εἴτε ὄχι, πάντοτε ὅμως
ἐπιδείκνυε σεβασμὸ πρὸς τὴν φύσιν καὶ τουλάχιστον πρὸς τοὺς
συνανθρώπους του, στὰ γυναικόπαιδα, ὅσους δὲν ἦταν μάχιμοι ἐχθροὶ του·
οἱ χειρότεροι δυνάστες καὶ σφαγεῖς περιορίζονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στοὺς
ἐχθροὺς τους. Ἡ γενικὴ ἐξαίρεση καθιερώθηκε μόνο ἀπ' τὸν βιομηχανικὸ
ἄνθρωπο τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες.

Ἡ χαρακτηρίζουσα τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς» συλλογιστική μᾶς βοηθάει εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ θέματος· εἶναι ἡ διάκρισις μεταξύ τῶν δύο ἀσυμβάτων τρόπων ζωῆς, τῆς διασταλτικῆς εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν καὶ τῆς συσταλτικῆς τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, μὲ τὶς παραλλαγές της στὶς προηγούμενες ἱστορικές περιόδους¹⁸. Στὴν ἐποχὴ μας, ἡ ἀσύμβατη μεταξύ τῶν δύο ἀντιλήψεων ζωῆς λογική, καθίσταται ἐκρηκτικὴ διὰ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ζωῆς εἰς τὸν πλανήτη Γῆ· δύο εἶναι οἱ δεσμευτικοὶ παράγοντες: ὁ πρῶτος, ἐνδογενὴς τῆς παραγωγικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, δηλαδὴ πολιτικῆς δράσεως, ἡ ψηφιακὴ ἐπανάστασις, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ καὶ προϋθετεῖ τὴν ἔκφρασιν τῆς δημιουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου, τὴν μετατροπὴν του εἰς ἐνεργὸν πολίτην· ὁ δεῦτερος, ἐξωγενὴς, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγικῆς του δραστηριότητος τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες, ἡ ἐπικίνδυνη διατάραξις τῆς κλιματικῆς ἰσορροπίας τῆς Γῆς. Ἀμφότεροι συγκλίνουν εἰς τὴν ἀνάγκη ἀλλαγῆς τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας, ἀνεξαρτήτως τῆς εὐθύνης τῶν διαφόρων λαῶν καὶ πολιτισμῶν γιὰ τὸν δεῦτερον παράγοντα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀναγκαίας καὶ ἱκανῆς συνθήκης, ὅπως ἐδιδασκόμεθα εἰς τὰ μαθηματικά, διὰ τὴν ἐπιβίωσιν ἐκάστου λαοῦ ἢ κράτους, διὰ τὸν πρῶτον παράγοντα εἰς τὸν διεθνή ἀνταγωνισμό.

Οἱ ἀπειλὲς κατὰ τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας εἶναι πολλές, μὲ πρώτη τὴν ἐπιδείνωσιν τοῦ κλίματος, ἀντιστρόφως ἀπ' τὴν προηγούμενη ἀξιολόγησιν· αὐτό, ἐπειδὴ, ἐὰν οἱ Ἀμερικανοὶ καὶ οἱ Ἰάπωνες κυρίως δὲν συμφωνήσουν ἐπὶ τὴν ἀνανέωσιν τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ Κυότο, ἐντὸς τῶν προσεχῶν ἐτῶν, τότε ἡ καταστροφὴ τοῦ περιβάλλοντος γίνεται πιά πολὺ πῶ ἐπικίνδυνη, ἂν ὄχι ἀμετάτρεπτη· ὁ ἔλλογος πλανήτης Γῆ θὰ βαρεθεῖ κάποτε τὸ ἐνοχλητικὸ ζωῦφιον ποὺ λέγεται ἄνθρωπος καὶ θὰ τὸ ἀποβάλλει. Ἀπὸ δεκαετίες τώρα ἔχουμε ὑπερβεῖ τὰ ἀνεκτὰ ὅρια τοῦ πλανήτου, καθὼς ἔχουμε ἀρχίσει τὴν πορεία μας ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες τουλάχιστον. Τὸ συσταλτικὸ ἥθος καὶ ἡ μονοσήμαντη λογικὴ εἶναι ἡ ἀρχικὴ αἰτία.

Ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος εἶναι φύσει μονοσήμαντος καὶ ἀδύναμος γιὰ τὴν νοητικὴ σύλληψιν περιαισθητέων παραγόντων ὡς καθοριστικῶν ἐπὶ τὴν ζωὴν του· ἔχει προσδέσει τὴν ἐπιβίωσίν του μὲ τὴν διασφάλισιν τοῦ μέλλοντος, εἴτε ὡς παράδεισος καὶ ἄλλη ζωὴ τοῦ χριστιανισμοῦ, εἴτε ὡς καλύτερη ζωὴ στὶς ἐπόμενες γενιές τοῦ σοσιαλισμοῦ κι ἀκόμη περισσότερο τοῦ κομμουνισμοῦ, εἴτε ὡς ἐξασφάλισιν τῶν γηρατειῶν τοῦ καπιταλισμοῦ· οἱ τρεῖς αὐτὲς μορφὲς τρόπου ζωῆς ἔχουν ὡς ἀπαρχὴν τὸν προτεσταντικὸν πνεῦμα καὶ τὴν καλβινιστικὴν ἠθική. Πρόκειται γιὰ τὴν

¹⁸ Ὅρα, στὶς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 16, κ. ἐ., «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 34, κ. ἐ., «Νόμους τὰς ὧδ᾽ ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 13, κ. ἐ.

μετάπλαση του θρησκευτικού συναισθήματος, όπως πρώτος το περιέγραψε ο Μάξ Βέμπερ¹⁹. Ο Μισέλ Φουκώ είναι πιο αναλυτικός, υποστηρίζει ότι η αρχή βρίσκεται στον Άγιο Αύγουστινο και στις δυσκολίες του προσεγγίσεως του λόγου του Ιησού και του Εὐαγγελίου· συνέπεια είναι το γεγονός αυτό, του ότι διάβασε την Παλαιὰ και την Καινή Διαθήκη, ἀπ' τὴν πρόχειρη μετάφραση στὰ λατινικά, τὴν Ἰτάλα ἢ Ἰτάλαμ και στή συνέχεια ἀπ' τὴν ἐπίσημη μετάφραση τοῦ Ἁγίου Ἱερωνύμου, τὴν Βουλγκάτα, ἀλλὰ κι αὐτὴ δὲν θεωρήθηκε πιστὴ και ἀντικαταστάθηκε ἐννέα αἰῶνες ἀργότερα ἀπ' τὴν ισχύουσα: «Ἡ ἀντιστοιχία μεταξύ ἑνὸς θεοῦ παντογνώστου και πιστῶν, ὑποκειμένων, προδιατεθειμένων για γνώση, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ἐξυπακούεται τῆς πίστεως, εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία μία ἀπ' τὶς κύριες ἀρχές οἱ ὁποῖες συνέβαλαν ὥστε ἡ δυτικὴ σκέψη - ἢ οἱ κύριες μορφές τῆς διανοήσεώς της-, και ἰδιαίτερος ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, νὰ ἀποδεσμεύεται, νὰ ἀπεξαρτᾶται, νὰ διαχωρίζεται ἀπ' τὶς πνευματικὲς τῆς συνθήκες οἱ ὁποῖες τὴν εἶχαν συνοδεύσει ἕως τότε, και εἰς τὶς ὁποῖες ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιμελείας ἑαυτοῦ ἦταν τὸ πλέον ισχυρὸν σχῆμα. Πιστεύω ὅτι ὀφείλουμε ἐπαρκῶς κατανοῆσαι τὸν μεγάλο ἀνταγωνισμὸ τὸν ὁποῖο ὑφίστατο ὁ χριστιανισμὸς, μετὰ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνος (τὸν Ἁγιο Αὐγουστῖνο χωρὶς ἀμφιβολία) ἕως τὸν δέκατο ἑβδομο αἰῶνα. Κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῶν τῶν δώδεκα αἰῶνων, ὁ ἀνταγωνισμὸς δὲν ἦταν μεταξύ τῆς πνευματικότητος και τῆς ἐπιστήμης: ἦταν μεταξύ τῆς πνευματικότητος και τῆς θεολογίας»²⁰.

Ὁ καντιανὸς φιλόσοφος Ἔρνστ Κασσίρερ ἐστιάζει τὸ πρόβλημα, σὶς δυσκολίες τοῦ Αὐγουστίνου στήν μελέτη τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ και στήν ταύτιση ἐκ μέρους τοῦ τῶν νεοπλατωνικῶν, τῆς Στοᾶς και τοῦ Ἐπικουρισμοῦ, μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, και τοῦ Ἀριστοτέλους· ὁ Μισέλ Φουκώ κάνει τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα, ἂν και ἡμιτελὲς λόγω τοῦ θανάτου του, σὶς διαλέξεις του τοῦ 1982, ὅτι και ὁ Καρτέσιος ἀποτελεῖ γνήσια συνέχεια τοῦ Αὐγουστίνου· εἶναι οἱ κρίσιμοι δώδεκα αἰῶνες, ἀπ' τὸν πέμπτο ἕως τὸν δέκατο ἑβδομο.

Ὁ Καρτέσιος φυσικὰ ἀποτελεῖ, κατὰ τοὺς Κασσίρερ και Φουκώ, τὴν βάση τοῦ ὀρθολογισμοῦ κι ἐπομένως τοῦ Κάντ, τοῦ Ἐγέλου και τοῦ Μαρξ· δηλαδή, ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος ἔχει θεμελιώσει τὴν φιλοσοφικὴ λογικὴ του στήν παρερμηνεία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅποτε και κατὰ προέκταση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τῶν Ἑλλήνων, και πολὺ περισσότερο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς· οἱ Ἕλληνες πατέρες τῆς ἐκκλησίας οὐδέποτε

¹⁹ Ὁ. ἀ., «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 7, 24, 31, «Νόμους τὰς ψῆδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 22, 42 και Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης και ὁ παραγωγός», ὁ. ἀ., σελ. 125-6.

²⁰ Michel Foucault, "L' herméneutique du sujet", "cours au Collège de France, 1981-1982", Gallimard, Seuil, 2001, σελ. 28, μετάφραση δική μου, και ὁ. ἀ. «Ἀπ' τὴν μουσικὴ στή γραμματικὴ», σελ. 20, 26 κ. ἐ.

ἀνεγνώρισαν τὸν Ἅγιο Αὐγουστῖνο ὡς μεγάλο θεολόγο, ἀλλὰ τοὺς μεγάλους ποντίφηκες, Δάμασον, Κελεστῖνον, Λέοντα τὸν μέγαν καὶ Γρηγόριον τὸν μέγαν καὶ Ζαχαρίαν, ὅπως τοὺς ἀναφέρει, μὲ πολὺ τιμητικὸ τρόπο, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Φώτιος, μέγας Ἑλληνιστῆς, ἐνῶ ἡ περιφρόνησή του πρὸς τοὺς ἄλλους εἶναι ἐμφανέστατη: «Εἶπεν Ἀμβρόσιος ἢ Αὐγουστῖνος. Ἄλλη πάλιν ἀχλὺς τοῦ σοῦ στόματος προχεομένη. Ἀλλὰ Κελεστῖνος οὐκ εἶπεν, οὐκ ἤκουσεν, οὐκ ἐδέξατο»²¹. Ἐπιμένει ὁ σοφὸς ἱεράρχης, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ βήματος τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπήγγειλε καὶ στίχους τοῦ Ὀμήρου καὶ τῶν τραγικῶν εἰς τὰς ὁμιλίας του, «εἶπεν ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ὁ Αὐγουστῖνος. Ἄλλη πάλι ἀχλὺς προφέρεται ἀπ' τὸ στόμα σου. Ἀλλὰ ὁ Κελεστῖνος δὲν εἶπε, δὲν ἄκουσε, δὲν ἐδέχθη». Κι ὁ Κελεστῖνος, ὁ Λέων ἦταν πάπαι τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγουστίνου.

Οἱ ρίζες τῆ μονοσημάντου λογικῆς εἶναι βαθειῆς καὶ διέπουν ἀκόμη τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου, μὲ πρώτη καὶ κύρια ἔκφρασή της, τὴν πλήρη διάσταση τῆς παραγωγῆς ἀπ' τὴν κατανάλωση τοῦ ἀγαθοῦ, τὴν διαφορὰ ἐνεργείας καὶ τέλους, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη· ζεῖ δηλαδὴ γιὰ τὸ μέλλον κι ἀγνοεῖ παντελῶς τὸ παρόν, ἢ μᾶλλον δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸν παρόν. Τὸ παρόν ὅμως εἶναι ἡ πεμπτουσία τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ φιλοσοφίας, χωρὶς παρόν δὲν ὑπάρχει μέλλον· ἢ μᾶλλον ἀντιστρόφως, τὸ πολιτικὸ μέλλον, ἢ ἀποδοχὴ τοῦ πολιτικοῦ μέλλοντος ὡς καθοριστικοῦ παράγοντος τῆς ζωῆς, δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸ παρόν, μὲ τὴν ἄμεσο δημοκρατία.

²¹ Φωτίου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, «Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», 360βγ, 361αβ, 368βγ.

«Ἡ φύσις τέλος ἐστίν»

Ὄταν ὁ Ἀριστοτέλης, εἰς τὸ πρῶτο κεφάλαιο, τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν «Πολιτικῶν» του, γράφει ὅτι «ἡ φύσις τέλος ἐστίν», ἐννοεῖ ὅτι ἡ φύσις, ὅπως τὴν γνωρίζουμε εἶναι δεδομένη καὶ δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἄγνοια τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς της καὶ οἱ ὅποιες παρεμβάσεις διαταραχῆς τῆς νομοτελείας της· ὀλόκληρη ἡ φράση ἔχει ἐνδιαφέρον: «ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν οὖν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι· τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν, οἷον γὰρ ἕκαστόν ἐστι τῆς γενέσεως τελεσθείσης, ταύτην φαμὲν τὴν φύσιν εἶναι ἕκαστου, ὥσπερ ἀνθρώπου, ἵππου, οἰκίας»²². Δηλαδή, ἡ φύσις ἕκαστου προσδιορίζεται ἀπ' τὴν γένεσίν του, ὅπως ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἵππος καὶ ἡ οἰκία· οἱ Ἕλληνες προσδιορίζουν τὴν πόλιν ὡς φύσει, πρὶν ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, τὴν φύσιν τῆς δημιουργίας του, ἐντὸς τῆς πόλεως, διότι ὅποιος δὲν ἀποδεχόταν τοὺς θεσμοὺς τῆς πόλεως, τὴν ὑπαρξή του φύσει πρὶν ἀπ' τὸν ἴδιο, τότε ἦταν ἢ θηρίον ἢ θεός: «ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθείς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τὸ ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴθὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός»²³. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο τοῦ πολιτικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Ἑλλήνων, μόνον ὡς πολίτης, ὡς μέρος τῆς πόλεως κι ὄχι μὲ τὴν ἐννοια τοῦ βιολογικοῦ εἶδους· αὐτὸ ἀποτελοῦσε θέμα ἄλλων ἐρευνῶν, ὄχι φιλοσοφικῶν ἢ πολιτικῶν, κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Τί μᾶς λέγει ὁ φιλόσοφος, ὅτι μὲν ἡ πόλις λοιπὸν καὶ φύσει εἶναι πρότερον ἀπὸ ἕκαστον ἡμῶν εἶναι ὀλοφάνερο· διότι ἐὰν κάποιος δὲν εἶναι αὐτάρκης καὶ χωρισθεῖ ἀπ' τὴν πόλιν, ὁμοίως μὲ τὰ ἄλλα μέρη θὰ προστρέξει πρὸς τὸ σύνολο, ὅποιος δὲ δὲν δύναται μετέχειν τῆς πόλεως ἢ δὲν χρειάζεται τίποτε διότι εἶναι αὐτάρκης, αὐτὸς δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς πόλεως, ὅποτε εἶναι ἢ θηρίον ἢ θεός.

Ἡ ἐποχὴ μας καθιστᾷ ἄκρως ἐπίκαιρες τὶς διαπιστώσεις τοῦ Σταγειρίτου, μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὴν σύστασιν τῶν πόλεων: ἡ συνισταμένη λοιπὸν ἀπὸ πολλῆς κῶμης κοινωνία εἶναι τέλεια πόλις, καθὼς ἔχει ὡς σκοπὸ τῆς τὴν αὐτάρκεια τρόπον τοῦ λέγειν, ἐπειδὴ ἔχει συσταθεῖ μὲ σκοπὸ τὸ ζῆν, τὴν διαβίωσιν τῶν κατοίκων της, ὑπάρχει ὅμως διὰ τὴν διασφάλισιν τοῦ εὖ ζῆν. διὰ τοῦτο κάθε πόλις ὑπάρχει φύσει, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ πρῶτες κοινωνίες· ὁ σκοπός, τὸ τέλος, εἶναι ἡ πόλις τῶν κοινωνιῶν, ἡ δὲ φύσις εἶναι τέλος ἢ ἴδια, χωρὶς καμμία ἔξωθεν παρέμβαση, ὅπως δηλαδή

²² Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 8, (1252β28-35), μετάφραση δική μου.

²³ Αὐτόθι, βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 12, (1253α25-29), μετάφραση δική μου, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», ὁ. ἀ. Σελ. 131, κ.έ..

ἀκριβῶς τὸ κάθε τι γίνεται μὲ τὴν γένεσίν του, αὐτὴν ἀκριβῶς λέμε ὅτι εἶναι ἡ φύσις ἐκάστου πράγματος, ὅπως τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἵππου ἢ τῆς οἰκίας. Δύο πράγματα λέγει σαφέστατα ὁ φιλόσοφος, τὰ ὁποῖα ἀπηχοῦν τὴν πίστη τῶν Ἑλλήνων δι' αὐτά: πρῶτον, ὅτι ἡ φύσις ἀποτελεῖ τέλος ἀφ' ἑαυτῆς καὶ δὲν ἐπιτρέπεται οἰαδήποτε παρέμβασιν εἰς αὐτήν, ὅπως γίνεται στὴν ἐποχὴ μας· δεύτερον, ὅτι ἡ πόλις ὑπάρχει φύσει πρὶν ἀπ' τὸν κάθε πολίτη, κι ὅποιος ἀρνεῖται τὸ γεγονός αὐτό, δὲν εἶναι μέρος τῆς πόλεως, δὲν εἶναι πολίτης, ἐπομένως εἶναι ἢ θηρίον ἢ θεός. Ὡς ἐπανάληψη τὸ ἀναφέρουμε.

Ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος ἀποδεικνύεται ὅτι οὐδέποτε ἀπέκτησε τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτου, παρὰ τὴν φιλελεύθερη, τὴν σοσιαλιστικὴ ἢ κομμουνιστικὴ ἰδεολογία του καὶ τὸ κοινοβουλευτικὸ δημοκρατικὸ σύστημα· ἡ ἀπόλυτη προσήλωσή του στὸ χρῆμα, ὡς αὐτοσκοπὸ, τὸ κυνηγι τοῦ πλούτου ἢ τῆς ἀναπτύξεως, εἶναι ἡ καλύτερη ἀπόδειξη. Ἡ φύσις δι' αὐτὸν ἦταν καὶ παραμένει μέσο γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν σκοπῶν του, χωρὶς οὐδένα σεβασμὸ καὶ οὐδεμίαν ὑποχρέωση ἀπέναντί της· μᾶλλον κάτι χειρότερο, διότι πίστευε ὅτι ἦταν ἡ τελευταία καὶ ἀνώτερη φάση τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου, μὲ προορισμὸ τὴν κατάκτηση ὅλων τῶν λαῶν καὶ ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου· ὁ φυσικὸς πλοῦτος ὑπῆρχε, ἀπ' τὸν Θεὸ τοῦ Ἰσραὴλ ἀκόμη, ἢ ἀπ' τὴν ἰδεολογία του, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησή του. Ἐκίνησε τὴν διαδρομὴ του πρὸ διακοσίων πενήκοντα ἐτῶν ὡς Θεὸς καὶ κατέληξε ὡς θηρίον· ὁ Γλαῦκος εἶναι ἡ καλύτερη παρομοίωσή του²⁴.

Ὁ Γλαῦκος ἦταν ἀδύνατον γίνεῖν Οἰδίπους καὶ πολίτης, ἦταν ἀχρεῖος στὴν κυριολεξία καὶ βάρβαρος, ὅπως θεωρεῖται κάθε ἀχρεῖος καὶ πολὺν περισσότερο κυνικὸς· ὁ Ἀριστοφάνης τὸ ἐξηγεῖ πλήρως εἰς τὰς «Νεφέλας», κατὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Στρεψιάδου μὲ τὸν Σωκράτη:

Στρ: τί δαί; κυνηδὸν τὴν σοφίαν σιτήσομαι;

Σωκ: ἄνθρωπος ἀμαθὴς οὕτωσιν καὶ βάρβαρος²⁵.

Εἶναι γεμᾶτος ἀπορίες κι ἀνησυχίες ὁ Στρεψιάδης, ἐπειδὴ ὁ υἱὸς του, ὁ Φειδιππίδης, τοῦ ἔχει κατασπαταλήσει τὴν περιουσία του καὶ θέλει, μὲ τὴν μαθητεία του στὴ Σχολὴ τοῦ Σωκράτους, νὰ μάθει ὅλες τὶς μηχανές καὶ νὰ ἐξαπατήσῃ τοὺς πιστωτῆς του· ὁ Σωκράτης τὸν κατάλαβε ἀμέσως καὶ τὸν προκαλεῖ ἐπιδειξάσαι τὰς ἰκανότητάς του εἰς τὴν μάθησιν,

Στρ: Τί λές; Σὰν τὸ σκυλὶ θ' ἀρπάξω τὴν σοφία;

Σωκ: Ἄνθρωπος αὐτός, ἀμαθὴς καὶ βάρβαρος.

²⁴ Ὁ. ἀ., σελ. 16 κ. ἐ.

²⁵ Ἀριστοφάνους, «Νεφέλαι», στ. 491-491, μετάφραση δική μου, «Τοῦ Ἐμμελοῦς», Ὅρα, τὰς «ἀναλύσεις», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 3, κ. ἐ.

Όταν ο Σωκράτης απαντάει ἀφελῶς τοῦ λέγει, «ἄνθρωπος ἀμαθῆς οὐτοσί καὶ βάρβαρος». ἦταν βάρβαρος, διότι ἤθελε νὰ γίνει ἀχρεῖος καὶ δὲν εἶχε ἴχνος πολιτικῆς εὐαισθησίας μέσα του· εἶναι ὁ ἄριστος ὀρισμὸς τοῦ βαρβάρου στὴν ἐλληνικὴ γραμματεία· ἦταν βάρβαρος, ἐπειδὴ ἀδυνατοῦσε γίνεῖν πολίτης, ἀσκῆσαι τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, κι ἐπειδὴ ἦταν βάρβαρος στὴν νοοτροπία πίστευε ὅτι ὅλα τοῦ ἐπιτρεπόταν· ἦταν βάρβαρος καὶ ἀμαθῆς μαζί, διότι δὲν εἶχε συναίσθηση σὲ ποιὰ κοινωνία ζοῦσε. Τὴν ἀντίστοιχη ἀπάντηση μὲ τὸν Σωκράτη ἔδωσε ὁ Φένγκ Γκουιφέν, ὁ Κινέζος σοφὸς τῶν μέσων τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, ὅταν συνάντησε τοὺς πρώτους Εὐρωπαίους στὴ χώρα του, «ἡ χειροτέρα ὕβρις μετὰ τὴν δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ ἡ ὀλιγώτερον ἀνεκτὴ προσβολὴ διὰ ὅλους τοὺς ἐντίμους ἀνθρώπους, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πιὸ μεγάλη χώρα τοῦ κόσμου θὰ ὑποστῆ τὴν ὑποταγὴ τῆς εἰς τὴν βούλησιν τῶν μικρῶν βαρβάρων»²⁶.

Ἡ Κίνα ὑπέστη τὴν ὕβριν τῆς ὑποταγῆς τῆς στὴ βούληση «τῶν μικρῶν βαρβάρων», ἀλλὰ μαζί τῆς ἔχει ὑποστῆ τὴν ἀκόμη χειρότερη ὕβριν ὀλόκληρη ἢ ἀνθρωπότης, μὲ τὴν ἀνοχή τῆς στὴν ἴδια ὑποταγὴ, ἐνῶ σὲ μερικὲς μεγάλες χῶρες, ὅπως οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ ἡ Ἰαπωνία, θεωρεῖται ἱστορικὸ ἐπίτευγμα ἢ «πρωτοπορία» τους στὴν βιομηχανικὴ κοινωνία· ἡ ἐξαίρεση τῆς Εὐρωζώνης γίνεται γιὰ ἓναν καὶ μόνον λόγο, διότι ἐπιδεικνύει ἰδιαίτερη εὐαισθησία στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κλίματος καὶ πρωταγωνιστεῖ στὴν ἀνανέωση τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ Κυότο. Τὸ πρῶτο κριτήριον τοῦ πολίτου στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἡ εὐαισθησία του ἀπέναντι στοῦ κλίμα, δηλαδὴ ἀπέναντι εἰς τὴν φύσιν, ἢ ἀναγνώρισις, δηλαδὴ, τῆς ἀρχῆς ὅτι «ἡ φύσις τέλος ἐστίν»· ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἀχρεῖος σὲ ὅλα του κι ἀκολουθεῖ τὸν δρόμο τοῦ Γλαύκου τοῦ Ποτνιέως, κατασπαράσσεται ἀπ' τὰ δημιουργήματά του, ὅπως οἱ Ἰάπωνες στὴ Φουκουσίμα καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ ἀπ' τοὺς ἀνεμοστρόβιλους, τὶς πλημμύρες τοῦ Μισισσιπὴ καὶ τοὺς ρύπους τοῦ Κόλπου τοῦ Μεξικοῦ. Ἡ ἄρνησή τους γιὰ τὴν προστασία τοῦ κλίματος εἶναι περισσότερο θέμα νοοτροπίας, τρόπου ζωῆς, παρὰ λογικῆς ἀποφάσεως, διότι γνωρίζουν ἄριστα ὅτι ὀδηγοῦνται ὅπωςδὴποτε στὴν καταστροφή, καὶ μαζί μ' αὐτοὺς καὶ ὀλόκληρη ἢ ἀνθρωπότης· ἀκολουθοῦν τὴν λογικὴ τοῦ Στρεψιάδου, ἐνῶ οἱ μικροὶ βάρβαροι, ἐπιθετικοί, ἀδίστακτοι καὶ ἀδηφάγοι, ἔμοιαζαν μᾶλλον μὲ τὸν Γλαῦκο τὸν Ποτνιέα· ἦταν κάπως πιὸ τυχεροὶ ἀπὸ ἐκεῖνον, διότι ἔγιναν κυρίαρχοι τοῦ κόσμου, ἀφοῦ τοὺς εὐνοοῦσε ἡ ἐποχὴ τους, μᾶλλον παρὰ γιὰ ἄλλον λόγο. Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἀπέρριψαν τὸν βιαστή τῆς φύσεως βασιλέα, ἀλλὰ ἠνέχθησαν τοὺς μικροὺς ἀχρεῖους, τὸν Στρεψιάδη καὶ τοὺς μεγαλύτερους, τοὺς Κλέωνες καὶ Ἀλκιβιάδηδες, ἴσως ὅμως κι ἐξ' αἰτίας τοῦ λοιμοῦ, ὅπως προαναφέραμε· οἱ ἐκ τῶν ὑστέρων

²⁶ Anne Cheng, « La Pensée en Chine aujourd'hui », Gallimard, Paris, 2007, σελ. 281, καὶ «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 1, κ. ἐ.

ὕποθέσεις εἶναι πράγματι πολὺ εὐκόλες. Ὁ Οἰδίπους καὶ ὁ Ἀριστείδης ὁ Δίκαιος παρέμειναν οἱ ἰσχυρὲς προσωπικότητες τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπως καὶ ὁ Σωκράτης ὡς πρῶτος πολίτης τῆς πόλεως.

Ἡ τελευταία ὑποθήκη τοῦ Περικλέους μᾶλλον μέτρησε εἰς τὴν ζωὴν τῶν Ἀθηναίων, περισσότερο ἀπ' ὅσο τὸ ἐκτιμοῦμε οἱ μετέπειτα· ὁ μεγαλύτερος πολιτικὸς εἰς τὴν ἱστορία τῆς πόλεως καὶ ὁ ἐμπνευστὴς τῆς παιδευτικῆς καὶ πολιτικῆς προσφορᾶς τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, εἰς τὴν τελευταία του δημηγορία, λέγει, «τὸ γὰρ ἀπράγμον οὐ σώζεται μὴ μετὰ τοῦ δραστηρίου τεταγμένον, οὐδὲ ἐν ἀρχούσῃ πόλει ξυμφέρει, ἀλλ' ἐν ὑπηκῶ, ἀσφαλῶς δουλεύειν»²⁷. Εἶναι προφητικὸς ὁ γέρον πλεον πολιτικὸς, ὁ ὁποῖος γνώριζε ἄριστα τὸ ἀπότολμο τοῦ χαρακτῆρος τῶν συμπολιτῶν του καὶ ἐφοβεῖτο περισσότερο τοὺς κινδύνους ἀπ' τὴν ἐνέργειάν τους αὐτὲς γιὰ τὴν τύχη τοῦ πολέμου, παρὰ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους· ἀπεδείχθη ὅτι εἶχε δίκαιο, διότι οἱ διάδοχοί του ἐπεδόθησαν εἰς ἀνταγωνισμὸν ἀχρειοσύνης, παρὰ σὲ πολιτικὴ ἀξιολόγησιν τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, ἀλλὰ αὐτὰ ὀδηγοῦν εἰς ἄλλας ἀτραπούς: διότι τὸ ἀπράγμον δὲν σώζεται, ἐὰν δὲν συνοδευθεῖ μὲ τὴν ἐνεργὸν πολιτικὴν δράσιν, ἐπειδὴ δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς ἡγεμονεύουσαν πόλιν, ἀλλὰ εἰς ὑπήκοον, συμβάλλον εἰς τὴν ὑποδούλωσίν της. Λίγο καιρὸ μετὰ καθαιρεῖται ἀπὸ στρατηγὸς καὶ ὑφίσταται πρόστιμο πέντε καὶ δέκα ἢ πενήτηκοντα ταλάντων, ἀλλὰ λίγους μῆνες ἀργότερα ἀπεκατεστάθη. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔβλεπαν τὸ ἀδιέξοδο.

Ἡ ἔμφρασις εἰς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐκκινᾷ ἀπ' τὴν πληρότητα τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, εἰς μεγαλύτερο βαθμὸν τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ οἰαδήποτε ἄλλῃ ἐποχῇ, καὶ ἀπ' τὴν πληθώρα τῶν ἱστορικῶν στοιχείων καὶ τῶν προσωπικῶν μαρτυριῶν· ἔπεται ἡ ἐπικούρησίν τους ἀπὸ τὸ δρᾶμα, τὴν τραγωδίαν καὶ τὴν κωμωδίαν, ἕως τὴν σημασίαν τῆς μουσικῆς ἀρμονίας εἰς τὴν καθημερινότητα ὅλων τῶν πολιτῶν καὶ ὄχι μόνον τῶν ἀνδρῶν, ἐὰν τὰ μελετήσουμε ἐπισταμένως. Ἡ «Λυσιστράτη» καὶ αἱ «Ἐκκλησιάζουσαι» δὲν διδάσκονται εἰς πολιτείαν μὲ τὴν γυναῖκα ἀπὸ οὐσιαστικῆς πολιτικῆς πλευρᾶς εἰς κατωτέραν θέσιν, οὔτε ἡ «Ἀντιγόνη» καὶ ἡ «Ἀνδρομάχη», ὡς ἐλάχιστα παραδείγματα· ὅπως ἐπίσης δὲν εἶναι πολλὰ καὶ οἱ περιπτώσεις εἰς τὴν ἱστορίαν, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ ὀλύμπιος ἡγέτης τῆς χώρας ξεσπάει σὲ δάκρυα ἐνώπιον τῆς Ἡλιαίας, δηλαδὴ τῶν χιλιάδων δικαστῶν, πρὸς χάριν τῆς συζύγου του, ἢ ὁποῖα μάλιστα εἶναι μέτοικος, ἀλλὰ καὶ διάσημη ἑταίρα. Ἀπ' τὴν διδασκαλίαν τῶν τραγωδιῶν, τῶν «Περσῶν» καὶ τοῦ «Γλαύκου τοῦ Ποτνιέως», ἕως τὴν τελευταίαν δημηγορίαν τοῦ Περικλέους εἶχαν κυλήσει τρία καὶ τεσσαράκοντα ἔτη καὶ ἑννέα καὶ τριάκοντα ἀπ' τὴν διδασκαλίαν τῆς τραγωδίας, «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβαις»· ὁ χρόνος εἶναι πολὺς, ὄχι μόνον διὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἰδικήν μας.

Τὸ ἀπράγμον διέπει, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, τὸν βιομηχανικὸν ἄνθρωπον, μὲ τὴν ταλαντεύσειν του πρὸς τὴν ἐξαχρείωσιν καὶ τὸν κυνισμόν, ἐνῶ

²⁷ Θουκυδίδου, ὁ. ἀ. βιβλ. Β', κεφ. 63, μετάφραση δική μου.

ἀπουσιάζει παντελῶς ὁ ἐνεργὸς πολίτης, ἂν καὶ παρουσιάσθηκε πολλές φορές στὴν ἐκκίνηση τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας. Τρεῖς παράγοντες διέπουν τὴν ἐποχὴ μας δεσμευτικά, ἔστω κι ἂν δὲν ἔχουμε πλήρη συναίσθηση τῆς σημασίας τους: ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση, ἡ ἀνάδυση τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου καὶ ἡ ραγδαία ἐπιδείνωση τοῦ κλίματος. Ἡ ῥοὴ εἶναι ἀμφίδρομος, στὸν πρῶτο παράγοντα· ἡ παρακμὴ τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας φέρει στὴν ἐπιφάνεια τὸν ἀχρεῖο καὶ τὸν κυνικό, ὡς τὰ τελευταῖα ὑποπροϊόντα τους, ἀλλὰ ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἄμεσο, συνεχῆ καὶ συνολικὴ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἀπ’ τὸν παραγωγὸ ἕως τὸν σχολάζοντα, δηλαδὴ τὸν ἐρασιτέχνη στὶς ἀσχολίες του, κατὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἐποχῆς μας· ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση καταργεῖ τὴν παραγωγὴ ἐν σειρᾷ καὶ ἐπιβάλλει στὸν παραγωγὸ ἔχειν ἐποπτικὴ καὶ συνολικὴ εἰκόνα, ὄχι μόνο τῆς παραγωγικῆς του διαδικασίας, ἀλλὰ καὶ τῆς διακινήσεως τοῦ παραγωγμένου προϊόντος εἰς τὴν ἀγορά²⁸. Ὁ παραγωγὸς ἀποκτᾷ ὀλικὴ αἴσθηση τοῦ προϊόντος του σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ δὲν εἶναι πλέον, ὁ ἀποβλακωμένος ἐργάτης τῆς ἐξειδικευμένης παραγωγῆς, ὅπως τὸν παρουσιάζει τέλεια ὁ Σαρλῶ στοὺς «Μοντέρνους Καιροὺς»· ἔχει τὴν ἀνάγκη, γιὰ τὴν ἀποδοτικότητά του στὴν παραγωγὴ, καὶ τὴν δυνατότητα, λόγω τοῦ διαδικτύου, ἀποκτήσεως τῆς συνολικῆς εἰκόνας τοῦ κόσμου καὶ τῆς φύσεως τῆς παραγωγικῆς του διαδικασίας· ἐπειδὴ τὴν τυποποιημένη παραγωγικὴ διαδικασία τὴν ἐκτελεῖ τέλεια ὁ ὑπολογιστής, ὁ ἴδιος, στὴ διαδικασία τῆς αὐτοματοποιήσεως, ἐπιβάλλεται προσφέρειν δημιουργικὴ καὶ μόνο ἐργασία.

Τὸ διαδίκτυο καὶ ἡ κινητὴ τηλεφωνία, ὁ δεύτερος παράγων, ἔχουν προσφέρει τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου καὶ τὴν δυνατότητα τῆς ἐπικοινωνίας, σὲ ἐλάχιστο χρόνο, μὲ τὰ πιὸ ἀπόμακρα μέρη· ὁ κόσμος δὲν εἶναι κατακερματισμένος πλέον κι οὔτε εἶναι εὐκόλη ἡ ἐπάνοδος στὰ κλειστὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικά, ἀλλὰ καὶ παραγωγικά, συστήματα· οἱ ἀποστάσεις ἔχουν ἐκμηδενισθεῖ, ἡ γνώση προσφέρεται πλούσια καὶ πλήρης σχεδὸν σὲ ὅλους καὶ σὲ ἐλάχιστο χρόνο, ἐνῶ ἡ ἐνημέρωση εἶναι τύποις ἄμεση, διότι παρεμβαίνουν τὰ μεγάλα συγκροτήματα καὶ ἀσκοῦν τὴν λογοκρισίαν τους· ἀναδύθηκε ὅμως καὶ τὸ ἀντίδοτο, οἱ ἱστοσελίδες τῶν μεμονωμένων ἀτόμων. Οἱ ἱστοσελίδες ἐπαναφέρουν τὸν ἐνεργὸ πολίτη στὸ προσκήνιο καὶ τὸν καθιστοῦν ρυθμιστὴ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, μὲ ὅλες τὶς γνωστὲς ἀπ’ τὴν ἱστορία σύμφυτες παλινωδίες· ὁ ἐνεργὸς πολίτης ἐπανέρχεται, μὲ τὴν δημιουργικὴ του προσφορὰ σὲ κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς. Ὅπωςδήποτε, βρίσκεται ἀκόμη στὴν φάση τῶν ἀναζητήσεων, διότι αἰσθάνεται τὸν ρόλο του καὶ τὸν ἐκπληροῖ, ἀλλὰ σὲ μεγάλο βαθμὸ μέσα ἀπ’ τὶς ἰδεολογικὰς καὶ ἄλλες δεσμεύσεις τοῦ παρελθόντος, οἱ ὁποῖες εἶναι

²⁸ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 28 καὶ 35, κ. ἐ., «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 46, κ. ἐ. ., «Ἀπ’ τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 38, κ. ἐ.

έμφανεστάτες παγκοσμίως, αλλά και τὰς άτραπούς διεξόδου πολλά ύποσχομένας. Ο ένεργός πολίτης, με τήν δημιουργικότητά του, άναδύεται ώς έκφραση χαράς τής ζωής.

Η έπιδείνωση του κλίματος, ό τρίτος παράγων, καθίσταται συνείδηση όλων μας σέ παγκόσμια διάσταση· ή διαφορά στήν εύαισθητοποίηση έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι δείχνει πολλά για τήν πολιτική πραγματικότητα τής έποχής μας. Οί Ευρωπαίοι πρωτοστατούν κι ή κοινή γνώμη τους βρίσκεται σέ κατάσταση έγρηγόρσεως, με τήν ήγεσία τους ύποβάλλει τις καλύτερες και πιό εφαρμόσιμες προτάσεις για τήν άποκατάσταση του κλίματος· οί Άναδυόμενοι έχουν αναλάβει τις ευθύνες τους, κυρίως οί μεγάλες χώρες, Ρωσία, Κίνα, Ινδίες, Βραζιλία, Νότιος Αφρική, με τήν άποδοχή τών ευρωπαϊκών προτάσεων, για περιορισμό τών ρύπων -τὰ περίφημα τρία 20%-, ένω τύποις άπό πλευράς διεθνούς δικαίου δέν είναι ύποχρεωμένοι, έπειδή όταν καθιερώθηκαν οί όροι του Πρωτοκόλλου του Κυότο, οί ρύποι τους ήταν πολύ χαμηλοί. Τò πρόβλημα έστιάζεται στις Ήνωμένες Πολιτείες, με τò ένα τρίτο τών ρύπων²⁹ και στήν Ιαπωνία, με τò ένα δέκατο περίπου· ή άπουσία οικολογικών κινημάτων στο έσωτερικό τους είναι τò χειρότερο, δηλαδή, καταστρέφονται -πυρηνικό δυστύχημα τής Φουκουσίμα, μόλυνση του Κόλπου του Μεξικού άπ' άργό πετρέλαιο και πρωτοφανής καταστροφή άπό άνεμοστρόβιλους- , κι ή κοινή γνώμη παραμένει άπαθής.

²⁹ Όρα, άνωτέρω, σελ. 7.

Οί παραδοσιακές αξίες τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας κρίνονται, ὄχι μόνο στὰ πλαίσια τῆς λειτουργίας τοῦ δυτικοῦ συστήματος τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ὅρος ἐπιβιώσεώς μας ὡς ἀνθρώπινο εἶδος στὸν πλανήτη Γῆ· ἐπανεχόμεθα εἰς τὸν Περικλῆ καὶ εἰς τὴν τελευταία του δημηγορία, ὅπως προαναφέραμε, «τὸ γὰρ ἀπράγμον οὐ σῶζεται μὴ μετὰ τοῦ δραστηρίου τεταγμένον, οὐδὲ ἐν ἀρχούσῃ πόλει ξυμφέρει, ἀλλ' ἐν ὑπηκόῳ, ἀσφαλῶς δουλεύειν». Ὁ ἀπράγμων τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς διασφαλίζει τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ συστήματος καὶ ἐκπίπτει σταδιακὰ σὲ ἀχρεῖο καὶ κυνικό· οἱ Ἀθηναῖοι παρέμειναν ἐνεργοί, παρὰ τὰς ἀποκλίσεις τους ὑπὲρ τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ ἄλλων δημαγωγῶν καὶ ἀντέστησαν στὸν πόλεμο ἕξι καὶ εἴκοσι ἔτη μετὰ τὸν θάνατο τοῦ μεγάλου ἡγέτου τους κι ἀφοῦ ἀπώλεσαν τὸ ἕτερο τρίτο τῶν συμπολιτῶν τους στὴ Σικελία καὶ ὀλόκληρο τὸν στόλο τους· ἐπανεστάτησαν ἐπίσης μέσα σὲ λίγους μῆνες καὶ ἀνέτρεψαν τὴν ὀλιγαρχία τῶν τετρακοσίων, ὅπως καὶ τοὺς τριάκοντα τυράννους, ὀκτῶ ἔτη ἀργότερα, καὶ διατήρησαν τὴν ἄμεσο δημοκρατία ἕναν αἰῶνα περίπου ἀκόμη, ἔστω καὶ σὲ ὑποτονικὴ φάση. Ἡ παρακμὴ ἦρθε μὲ τὴν ἔκπτωσὴ τους εἰς ἀπράγμονας, τὴν ἀποχὴ τους ἀπὸ τὰς στρατιωτικὰς τους ὑποχρεώσεις· δὲν ἦταν πλέον πολῖτες καὶ ὀπλίτες ταυτοχρόνως, δικαστὲς καὶ ποιητὲς, ὑποκριτὲς καὶ μουσικοί, φιλόσοφοι καὶ σοφιστὲς ἀλλ' ἔγιναν ἕνα ἢ κανένα ἀπ' αὐτὰ, εἰσοδηματίες· τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα τοῦ Ἀθηναίου τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὡς σύγκριση μὲ στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς μας, ἦταν τουλάχιστον διπλάσιο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ προπάππου του τοῦ πέμπτου αἰῶνος· οἱ μέτοικοι, οἱ δοῦλοι ἔγιναν ὑπερδιπλάσιοι, πάμπλουτοι κι οἱ μισθοφόροι στρατιῶτες, οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοὶ ἐχάνοντο...

Οἱ ἀχρεῖοι ἦταν τὸ πρότυπο, ἐνῶ καὶ οἱ πατριῶτες πολιτικοί, ὅπως ὁ Δημοσθένης, δὲν εἶχαν ἐμπειρία ἀπὸ πόλεμο κι ἐγκατέλειπαν πρῶτοι τὸ πεδίο τῆς μάχης· ἡ τραγωδία ἐγκαταλείφθηκε καὶ συνήθισαν τὴν ἐπαναδιδασκαλία τῶν ἔργων, ἐνῶ ἡ μέση καὶ ἡ νεώτερη κωμωδία ἐπιδόθηκε στὴν σάτυρα κοινωνικῶν θεμάτων³⁰. ταυτοχρόνως ἄλλαξε καὶ ἡ μουσικὴ εὐαισθησία τῶν Ἀθηναίων, καὶ τῶν ὑπολοίπων Ἑλλήνων φυσικά, μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἑναρμονίου γένους καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ χρωματικοῦ καὶ τοῦ διατονικοῦ, μὲ τοὺς ἀντιστοίχους ῥυθμούς τους. Οἱ ἀρεσκόμενοι εἰς τοὺς, «βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμούς παντάπασιν ἐκλελυμένους», ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, ἐπικρατοῦσαν σταδιακὰ· ἀντλεῖ τὸν πρῶτο μ.Χ., αἰῶνα τὶς παρατηρήσεις του ἀπ' τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ἀριστόξενο καὶ ἄλλους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς· ἴδιος ἀκριβῶς εἶναι ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος τῆς

³⁰ Ὅρα, ὁ. ἀ. «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ 35, κ. ἐ., καὶ 16 κ. ἐ. «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 33, ὁ, ἀ.

ἐποχῆς μας, μὲ μερικές ἀξιόλογες διαφορές: τὸ κυνήγι τοῦ πλούτου δὲν ἦταν τὸ κυρίαρχο στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς Ρωμαίους· τὸ ἀντίθετο, ἐνῶ δὲν εἶχαν καὶ αἴσθησι μεσιανικῆς ἀποστολῆς, οὔτε τὴν περίοδο τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, οὔτε μὲ τις κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου· ἡ αἴσθησι τῆς ἰσότητος μὲ τοὺς ἄλλους λαοὺς ἦταν τὸ ἴδιο ἰσχυρὴ κατὰ τὴν παρακμῆ, ὅπως καὶ παλαιότερα, ὅταν ἔδιδε τὸν ὄρισμὸ τῶν Ἑλλήνων ὁ Ἰσοκράτης, «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποιήκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας»³¹. τὸ 380 π.Χ. ἔγραψε τὸν «Πανηγυρικόν» τοῦ ὁ φιλόσοφος, δηλαδὴ μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς ἐπαισχύντου Ἀνταλκιδείου εἰρήνης, ἀλλὰ ἐξέφραζε τὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς· ὁκτῶ αἰῶνες ἀργότερα δίδει τὸν ἴδιο ὄρισμὸ καὶ ὁ Λιβάνιος, ὁ διδάσκαλος καὶ φίλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, «εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῷ γένει τὸν Ἑλληνα κλητέον»³². διότι στὸ τέλος τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὸ 360 μ. Χ. ἐξεφωνήθη ὁ «Ἀντιοχικός», ὅταν ἦταν ἀκόμη αὐτοκράτωρ ὁ Ἀρειανὸς Κωνσταντῖος καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ἔνδοξος καῖσαρ τῆς Γαλατίας.

Οἱ ἐναρμόνιοι μουσικοὶ ῥυθμοὶ ἦταν ζωντανοὶ στὸν ἑλληνικὸ κόσμον, κι ἐλάχιστοι ἦταν οἱ «βραχὺ καὶ ἄνισο καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμοί», κι αὐτοὶ κυρίως στὶς μεγάλες πόλεις, μὲ κατοίκους ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμον· σταδιακὰ γινόταν ἡ διείδουσι τῶν ἐκλελυμένων ῥυθμῶν, μὲ τὴν ἔκπτωσι στὸν ἀχρεῖο καὶ στὸν κυνικὸ μετὰ τὴν ῥωμαϊκὴ κατάκτησι· στὶς μικρὲς κοινωνίες τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, καὶ περισσότερο τοῦ ἑλλαδικοῦ, τὸ ἐναρμόνιο γένος ἀποτελοῦσε τὴν κύρια μουσικὴ ἔκφρασι τῶν κατοίκων· οἱ ἴδιοι διατηροῦσαν καὶ καθαρὴ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, στὶς διάφορες διαλέκτους τῆς.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Φιλοστράτου, ἕναν αἰῶνα περίπου πρὶν ἀπ' τὸν Λιβάνιο, ἔχει ἐνδιαφέρον: «ἢ μεσογαία» ἔφη τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστει Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξενερρηκότα παραφθείρονται παρ' αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ ξυμβάλλονταί τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἢ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὔσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἢ φωνὴ καὶ ἢ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει»³³. Ὁ Φιλόστρατος ἀναφέρεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἄλλον ἕναν αἰῶνα προηγουμένως, καὶ στὸν φίλο τοῦ Ἀγαθίωνα, ὁ ὁποῖος κάνει τὶς παρατηρήσεις του, στὴ γνωστὴ μορφὴ τῆς νεωτέρας σοφιστικῆς· οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὴν γλῶσσα ἐνδιαφέρουν, διότι ἀφοροῦν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία αἱ Ἀθῆναι ἦσαν τὸ πανεπιστημιακὸ καὶ φιλοσοφικὸ κέντρο τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, χωρὶς ἰδιαίτερες ἐπιδόσεις στὸ ἐμπόριο καὶ στὴ

³¹ Ἰσοκράτους, «Πανηγυρικός», παρ. 50.

³² Λιβανίου, «Ἀντιοχικός», κεφ. 184.

³³ Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553.

βιοτεχνία· ακόμη και ο Πειραιᾶς ἦταν ἕνας δευτερευούσης σημασίας λιμὴν πλέον. Ὅταν εἰς Ἀθήνας, ὅπου ὅλοι οἱ πεπαιδευμένοι τῆς αὐτοκρατορίας ἐσύχναζον διὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, δηλαδή τῆς ἀτθίδος, συνέβαινε ἡ παραφθορὰ αὐτῆ, εἶναι εὐνόητο ὅτι σὺν ἄλλαις μεγάλαις πόλει, Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Ρόδος, Πέργαμος, Βηρυττός, Γάζα, Συρακοῦσαι, Μασσαλία, ἡ παραφθορὰ ἦταν πολὺ χειρότερη· ἡ μεσογαία φωνὴ παραμένει γνησίᾳ συνέχειᾳ καὶ «ἡ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει», ἀπηχεῖ τὴν καθαρωτάτην Ἀττικὴν διάλεκτον, κατὰ τὸ λεξικό· δηλαδή ἀπηχεῖ τὴν ἁρμονίαν τῆς Ἀτθίδος.

Ἡ ἀναφορὰ ἔχει σημασίαν γιὰ ἕναν καὶ μόνον λόγον, διὰ τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς διαπιστώσεως ὅτι, τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, τῆς νεοπλατωνικῆς, τῆς στωικῆς, τῆς ἐπικουρικῆς καὶ τῆς ἄλλης φιλοσοφίας, ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὸν λόγον τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἦταν πλέον πολὺ μεγάλη· ὅταν ἡ διαφορὰ εἰς τὴν γλῶσσαν εἶναι τόσο μεγάλη, πόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ διαφορὰ εἰς τὸν φιλοσοφικὸν καὶ τὸν ποιητικὸν λόγον, ὅταν δὲν ὑπῆρχε πλέον τραγωδία - παρὰ τίς κάποιαι γελοῖαι παραστάσεις καὶ τὴν ἐπαίσχυντη ἐπαναδιδασκαλία τῶν ἔργων- καὶ ὁ σατυρικὸς λόγος δὲν εἶχε τίποτε τὸ κοινόν, οὔτε καὶ τὴν νέα κωμωδία· ὁ λόγος τῆς ἐποχῆς ἦταν κάτι τὸ ἐντελῶς διαφορετικόν, ὡς πολιτικὸν ἦθος, ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ἀκόμη περισσότερο τοῦ Σωκράτους. Ἐπομένως, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λόγον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεται μὲ ἐκκίνηση τὴν νεοπλατωνικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐν συνέχειᾳ ἀναδρομικῶς πρὸς τὴν κλασικὴν ἐποχὴν³⁴, διότι ὁδηγούμεθα εἰς τὴν πλήρη διαστρέβλωσιν τῆς ἐννοίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

³⁴ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπὸ τῆς μουσικῆς εἰς τὴν γραμματικὴν», σελ. 25, κ. ἐ.

Ἡ κινεζικὴ φιλοσοφία

Ἡ ἔμφαση στὶς θεωρητικὲς διεργασίες τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς περιόδου ἔχει ἐνδιαφέρον, διότι μᾶς προσφέρει τὴν καλύτερη ἱστορικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ δευτέρη θεωρεῖται ὡς ἡ ἀπαρχὴ τῆς δυτικῆς φιλοσοφικῆς ἐξελίξεως· δυτικῆς, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τῆς δυτικῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν παράδοση τοῦ καθολικισμοῦ, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ἀνατολικὴ καὶ ὀρθόδοξη· ἡ ἀνάμιξη στὶς μέρες μας τῆς κινεζικῆς καὶ τῆς Ἰνδικῆς πολιτιστικῆς παραδόσεως, καὶ φιλοσοφικῆς πρωτίστως, μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ γίνεται ἐπὶ ἰσοτίμου βάσεως ὑποτίθεται, χωρὶς τὶς ἀποχρώσεις -ὁ ἀπαλώτερος ὅρος ἔχει ἐπιλεγεῖ- τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀνωτερότητος τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων. Ὅταν καὶ ὁ Φένγκ Γκουιφέν στὸ τέλος ἐνέδωσε κι ἔγινε κήρυκας τοῦ ἔξευρωπαϊσμοῦ τῆς Κίνας καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως τῆς ἰδεογραμμάτου γραφῆς μὲ τὴν λατινικὴ³⁵, δηλαδὴ τῆς πλήρους ἀποκοπῆς τοῦ Κινέζου ἀπ' τὴν παράδοσή του, ὅπως τὸ ἐπιχείρησε ὁ Μάο Τσετούνγκ ὡς ἐξουσία, συντασσόταν μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ θέση, ὅπως καὶ πολλὲς σημερινὲς μελέτες· σὲ δύο ἐπίπεδα κινοῦνται ὅλες σὲ μεγάλο βαθμό: Τὸ πρῶτο οἱ ἀναζητήσεις φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ πρακτικῆς στὴν Κίνα, στὰ πλαίσια τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας κι ὄχι τῶν πραγματικῶν φιλοσοφικῶν διερευνήσεων τῶν Κινέζων σοφῶν στὴν ἐποχὴ τους, ὡς αὐτονόμου διαλογισμοῦ καὶ λόγου· τὸ δεύτερο, ὁ αὐστηρὸς ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ἐγκλωβισμὸς τοῦ κινεζικοῦ διαλογισμοῦ καὶ λόγου στὰ πλαίσια τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, ὡς συνέχειας τῶν νεοπλατωνικῶν κυρίως σχολῶν.

Ἡ δυτικὴ φιλοσοφία ἔχει ἐγκλωβισθεῖ ἀπ' τὴν γέννησή της στὶς διδασκαλίες τῶν νεοπλατωνικῶν σχολῶν, τοῦ Ἀγίου Ἀύγουστίνου καὶ στὴν παράδοση τῶν δώδεκα αἰώνων κατὰ τὸν Μισέλ Φουκώ, στὴ γραμματικὴ λογικὴ τῆς γλώσσης, τοῦ λόγου, κι ἀγνόησε παντελῶς ἕως τὶς μέρες μας τὴν μουσικὴ ἀρμονία τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Κομφουκίου. Γνωστὰ αὐτὰ στοὺς φίλους «Τοῦ Ἐμμελοῦς». Ἡ γραμματικὴ λογικὴ τῆς σκέψεώς της, τοῦ λόγου της, ὀδηγεῖ στὴν καλλιέργεια τῆς μεσιανικῆς ἐξαρτήσεως καὶ τῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεως· ἡ μουσικὴ ἀρμονία τοῦ λόγου ἐκφράζεται πληρέστερα εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατία, ἀλλὰ ἡ εὐαισθησία τῆς ἀρμονίας δεσμεύεται σταδιακὰ ὅταν ἐντάσσεται στὴ γραμματικὴ τέχνη, ἐπειδὴ ἀλλοιώνεται τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ἢ καλύτερα ἐκφυλίζεται μὲ τὴν ἔκπτωση τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου εἰς ἀπράγμονα κι ἀκόμη χειρότερα στὴ συνέχεια σὲ ἀχρεῖο ἢ κυνικό· ὁ λόγος του εἶναι ἄλλος, ἐντελῶς διαφορετικὸς, ὡς προσῶδια καὶ ὡς ρυθμός, ἀλλὰ καὶ τὸ ἦθος του εἶναι κάτι ἄλλο, ἢ πολιτικὴ πρακτικὴ του διαφορετικὴ. Ἐπομένως οἱ φιλόσοφοι τῶν

³⁵ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 1 κ. ἔ. καὶ «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 35 κ. ἔ., καὶ σελ. 23, ἀνωτέρω.

νεοπλατωνικῶν σχολῶν ἔχουν ἄλλο λόγο ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ φυσικὰ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Σωκράτους, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει, μὲ τὴν ἐμμονή του εἰς τὴν δημώδη μουσική· ταλαντεύονται στὶς διάφορες ἐκφράσεις τῆς «ὅλης τέχνης», ἐνῶ ἀγνοοῦν παντελῶς τὴν «μίαν ἁρμονίαν», τὴν ἐγγενῆ μὲ τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς καὶ τὴν ἐλευθέραν πολιτικὴν πρακτικὴν.

Ἡ γνησία προσέγγιση τῆς κινεζικῆς φιλοσοφίας, ὡς φιλοσοφίας αὐτονόμου ἐκφράσεως τοῦ λόγου τῶν σοφῶν τῆς εἰς τὴν ἐποχὴ τους καὶ καταγραφῆς του ἀντιστοίχως, εἶναι πληρέστερη καὶ καλύτερη, μέσα ἀπ' τὸν διάλογο μὲ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη· διάλογο ἄμεσο καὶ οὐσιαστικὸ μὲ τοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς. Ἡ συλλογιστικὴ ἔχει ὡς ἀφετηρία, κάποια ἱστορικὰ γεγονότα· τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἔζησαν οἱ μεγάλοι Κινέζοι σοφοὶ καὶ οἱ πρῶτοι Ἕλληνες φιλόσοφοι, ἀλλὰ αὐτὸ ἀπλῶς ὡς διαπίστωση ἀναφέρεται· οἱ σοφοὶ αὐτοί, ὅμως, εἶχαν δύο κοινὰ χαρακτηριστικὰ στὴν φιλοσοφικὴ τους σκέψη, τὴν ἀναγνώριση τῆς μουσικῆς, ὡς καθοριστικοῦ παράγοντος τοῦ ἤθους τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῆς ταυτίσεως ἐνεργείας καὶ τέλους, ὡς ἀκρογωνιαίων λίθων τοῦ διαλογισμοῦ τους. Ὅταν οἱ δυτικοὶ διανοητὲς τὰ ἀγνοοῦν αὐτὰ παντελῶς, ἐπειδὴ αὐτὴ εἶναι ἡ παράδοση τῆς φιλοσοφικῆς τους σκέψεως, διαφόρου ἐντελῶς μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, τότε εἶναι δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη, ἡ προσέγγιση καὶ τῆς κινεζικῆς φιλοσοφίας. Αἰξίζουσι τὸν κόπο οἱ ἀναζητήσεις αὐτές, ἀλλὰ προϋποθέτουν τὴν χειραφέτηση τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὴν μονοσήμαντη λογικὴ του.

Ἡ χειραφέτηση εἶναι δυνατὴ, μὲ τὴν ἐπιστροφή εἰς τὰς ἀπαρχὰς τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, κινεζικῆς καὶ ἑλληνικῆς, ὡς ἐκφράσεις καὶ τρόπος ζωῆς, ὡς καθημερινὴ πολιτικὴ πρακτικὴ εἰς τὴν ἐποχὴ τῆς. Ὅταν ὁ Πλάτων εἰς τὸν «Θεαίτητον»³⁶ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀτυχίαν τοῦ Θαλοῦ τοῦ Μιλησίου, μὲ τὸ σχόλιο τῆς ἐμμελοῦς καὶ χαριέσσης Θράττης, ἐπειδὴ, παρατηρῶν εἰς τὸν οὐρανὸ κάποιο ἀστρονομικὸ φαινόμενο, ἔπεσε εἰς φρέαρ, ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνον ἐκτροπῆς τῆς φιλοσοφίας ἀπ' τὸν πραγματικὸ τῆς σκοπὸ, ἀπ' τὴν συμμετοχὴ τῆς εἰς τὴν ζωὴν τῆς πόλεως· ἔχει πλήρη συναίσθηση τοῦ κινδύνου ὁ φιλόσοφος, ἔστω κι ἂν εἶχε λιποψυχήσει τριάκοντα ἔτη πρὶν καὶ δὲν εἶχε παραβρεθεῖ εἰς τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ διδασκάλου του, ἀλλὰ εἶχε πανικοβληθεῖ, μαζὶ μὲ τοὺς περισσότερους μαθητάς, καὶ εἶχαν «δραπετεύσει» στὴ συνέχεια στὰ Μέγαρα· μόνον ὁ Ἰσοκράτης ἐπέδειξε θάρρος καὶ κυκλοφόρησε τὴν ἐπομένῃ ντυμένος εἰς τὰ μαῦρα εἰς τὴν Ἀγορὰ τῆς πόλεως. Ὁ Πλάτων ὑπογραμμίζει, εἰς τὴν ἐπόμενη φράση, τὸν κίνδυνον καὶ πάλι: «ταῦτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντα ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ'

³⁶ Ὁ. ἄ. «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 1, κ. ἐ.

ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῆ τοιαύτη φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος. Μανθάνεις γάρ που, ὦ Θεόδωρε, ἢ οὐ; Θεόδωρος, Ἔγωγε· καὶ ἀληθῆ λέγεις»³⁷. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀποδίδει τὴν πραγματικὴ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν φιλοσοφίαν, ἀνεξαρκήτως τῶν ἄλλων συνθηκῶν: Ἡ ἴδια εἰωνεῖα, μὲ ἐκείνη τῆς θερααινίδος πρὸς τὸν Θαλῆ, χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανός του καὶ ὁ γείτων του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὄχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔαν εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει εἰς τὴν ἴδιαν του τὴν φύσιν, διάφορο ἀπ' τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τὶς δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο. Τὰ ἀντιλαμβάνεσαι ὀπωσδήποτε, Θεόδωρε, ἢ ὄχι; Θεόδωρος: Πράγματι τὰ ἀντιλαμβάνομαι. Σωστὰ τὰ λές.

Τριάκοντα περίπου ἔτη μετὰ, ὁ Ἀριστοτέλης, εἰς τὰ «Μετὰ τὰ φυσικά», ἐπαναλαμβάνει τὴν ἴδια ἀντίληψη διὰ τὸν φιλόσοφον: «διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἄγνοιαν ἐφιλοσόφησαν, φανερόν ὅτι διὰ τὸ εἰδέναι τὸ ἐπίστασθαι ἐδίωκον, καὶ οὐ χρήσεώς τινος ἔνεκεν. μαρτυρεῖ δὲ αὐτὸ τὸ συμβεβηκός· σχεδὸν γὰρ πάντων ὑπαρχόντων τῶν ἀναγκαίων καὶ πρὸς ῥαστώνην καὶ διαγωγὴν ἢ τοιαύτη φρόνησις ἤρξατο ζητεῖσθαι. δῆλον οὖν ὡς δι' οὐδεμίαν αὐτὴν ζητοῦμεν χρεῖαν ἑτέραν, ἀλλ' ὥσπερ ἄνθρωπος, φαμέν, ἐλεύθερος ὁ αὐτοῦ ἔνεκεν καὶ μὴ ἄλλου ὄν, οὕτω καὶ αὐτὴν ὡς μόνην ἐλευθέραν οὔσαν τῶν ἐπιστημῶν· μόνη γὰρ αὕτη αὐτῆς ἔνεκέν ἐστιν»³⁸. Εἶναι γνωστὴ ἡ περιπέτεια τῆς ἐννοίας τῆς μεταφυσικῆς, στὴν πραγματικότητά τῆς παρερμηνείας τῆς φιλοσοφίας, οὐδόλως στὸν Ἑλληνισμό, μὲ ἐξαίρεση τὴν νεοελληνικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ στὸν δυτικὸ κόσμον, στοὺς δώδεκα αἰῶνες κατὰ τὸν Μισέλ Φουκῶ, ἀπ' τὸν πέμπτο ἕως τὸν δέκατο ἔβδομο³⁹. διαμορφώθηκε ἡ δυτικὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιβλήθηκε, ἀλλὰ χωρὶς ἀναφορὰ εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν «Μετὰ τὰ φυσικά», ἐλησμονήθησαν μᾶλλον. Λέγει ὁ Σταγειριώτης: ἐπομένως πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀγνοίας ἐφιλοσόφησαν, τὸ ὁποῖο εἶναι φανερό ἐπειδὴ ἐπιδίωκον γνωρίζειν τὸ ἐπίστασθαι, τὴν εἰς βάθος μελέτη τῶν πραγμάτων, καὶ ὄχι διὰ κάποιαν ἄλλην χρῆσιν. τὸ ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ καὶ τὸ γεγονός· διότι ὅταν ὑπάρχουν σχεδὸν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα πρὸς ἀνάπαυσιν καὶ διαγωγὴν, ἀρχίζει τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀναζήτησιν αὐτῆς τῆς φρονήσεως. εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι δι' οὐδεμίαν ἄλλην ἀνάγκην

³⁷ Αὐτόθι, 174β, μετάφραση δική μου.

³⁸ Ἀριστοτέλους, «Μετὰ τὰ φυσικά», βιβλ. Α', κεφ. β', παρ. 10-11, (982β20-28), μετάφραση δική μου, καὶ «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 28, κ. ε. .

³⁹ Ὅρα, ἀνωτέρω, σελ. 23, κ. ε. καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὴ μουσικῆ στὴ γραμματικῆ», σελ. 19, κ. ε. 26, κ. ε.

τὴν ἀναζητοῦμε, ἀλλὰ, ὅπως ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, λέμε, ὅτι εἶναι ὁ αὐτόνομος καὶ ὁ μὴ ἀνήκων εἰς ἄλλον, οὕτω καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ μόνη ἐλευθέρα τῶν ἐπιστημῶν· διότι μόνη αὐτὴ ὑπάρχει διὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς τὸν ἴδιο.

Ἡ μακρὰ ἀναφορὰ ἐνδιαφέρει διὰ τὴν προσέγγισιν τῆς κινεζικῆς φιλοσοφίας τοὺς τελευταίους αἰῶνας ἀπ’ τοὺς εἰδικούς, τοὺς Δυτικούς καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς Κινέζους διανοητές· πῶς σωστὴ μᾶλλον εἶναι ἡ διατύπωση ὅτι ἡ ἀναφορὰ γίνεται στὰ πλαίσια τῆς δυτικοποιήσεως τῆς κινεζικῆς φιλοσοφίας, ἥτοι τῆς μελέτης τῆς κατὰ τοὺς κανόνες τῆς δυτικῆς, καὶ φυσικὰ ὄχι τῆς ἑλληνικῆς. Ὅπως δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξάντληση τοῦ θέματος στὴ σύντομη αὐτὴ ἀνάλυση, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ πρόθεσή μας εἶναι αὐτὴ· ἡ σύγκριση ἀποβλέπει μόνο καὶ μόνο στὴν ἀξιολόγηση τῆς κριτικῆς στάσεως τῶν Κινέζων ἀπέναντι στὴν ἐπιδείνωση τοῦ κλίματος καὶ στὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση, σὲ διάσταση μὲ τοὺς ἐμφανιζομένους ὡς γνησίους ἐκφραστὰς τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου, κυρίως τοὺς Ἀμερικανούς· ἡ διαφοροποίηση τῶν Εὐρωπαίων ἐρμηνεύεται, σὲ μεγάλο βαθμὸ, κί ἀπ’ τὴν ἐπαναξιολόγηση τῆς φιλοσοφικῆς τους παραδόσεως, μὲ πρόσφατο κορυφαῖο παράδειγμα τῆς ἐργασίας πολλῶν Γερμανῶν φιλοσόφων, ὅπως τὸ, «*Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden*», τοῦ Ulrich Beck⁴⁰, μὲ τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ στὶς θεωρίες, περὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολέμου τῶν πολιτισμῶν, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ καὶ στὶς ἄλλες ἀναλύσεις...

Ὁ Κινέζος φιλόσοφος Zhen Jiaodong, διερωτᾶται στὸ ἄρθρο του, «*ὑπάρχει κινεζικὴ φιλοσοφία; μίᾳ προσέγγισι τοῦ θέματος*», σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς συγχρόνου κινεζικῆς φιλοσοφίας, τὸ ἄν, δηλαδή, ὑπάρχει κινεζικὴ φιλοσοφία, ὅπως παρουσιάσθηκε ἀπ’ τοὺς περισσότερους φιλοσόφους τῆς στὴ νεώτερη ἐποχὴ· αὐτοὶ «*ἐκτιμῶν ὅτι δὲν ἔχει ἐπιτύχει ἀρκετὰ στὴν δυτικοποίησή της*». Αὐτὸ ὁδηγεῖ τὴν προσοχὴ μας στὴν ἀκόλουθη ἐπισημάνση: ἡ “*δυτικοποίησις*” εἶναι, γιὰ τὴν κινεζικὴ φιλοσοφία, ἓνα στοιχεῖο ἐνυπάρχον στὴν οὐσία τῆς⁴¹. ἡ κριτικὴ ἀξιολόγηση δὲν εἶναι ἐξάντλητικὴ, ἀφοῦ εἶναι πολλοὶ οἱ σημερινοὶ Κινέζοι φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀποδέχονται τὴν ἀποψη αὐτὴ καὶ παρουσιάζονται μάλιστα ὅλο καὶ περισσότεροι. Ἡ χειραφέτηση τῶν Κινέζων, ἀπ’ τὴν μεσιανικὴ ἀντίληψη τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου, ἀποδείχθηκε πολὺ πῶς εὐκόλη, παρὰ γιὰ τοὺς πιστοὺς τῆς καλβινιστικῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ προτεσταντικοῦ πνεύματος· ἡ καθημερινὴ τους πρακτικὴ ἀνταποκρίνεται πῶς εὐκόλα στὶς ἀνάγκες τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως, ὅπως συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τοὺς Ἰνδούς. Κριτήριον, ὅμως, παραμένει ἡ εὐαισθησία τῶν δύο λαῶν ἀπέναντι στὸ κλίμα, διότι, χωρὶς τὴν εὐαισθησία αὐτὴ, οἱ κυβερνήσεις τους δύσκολα πολὺ θὰ ἐφήρμοζαν τὰ εὐρωπαϊκὰ μέτρα γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του, ἀφοῦ οὔτε κἂν εἶναι ὑποχρεωμένους ἀπὸ τὸ Πρωτόκολλο τοῦ Κυότο, ὅταν

⁴⁰ Ὅρα ἀνωτέρω, σελ. 23, κ. ἐ. 34, κ.ἐ. καὶ «*Τὰ ἀποθύμια τῆς Νυκτός*», σελ. 10.

⁴¹ «*Φιλοσοφία*», “*Y a-t-il une philosophie Chinoise? Un état de la question*», τεῦχ. 27, σελ. 128, μετάφραση δική μου.

εἶναι δεδομένο ὅτι οἱ παλαιῆς βιομηχανικῆς χώρες φέρουν τὴν κυρία εὐθύνη γιὰ τὴν ἐπιδείνωσή του, ἄλλο ἂν σὲ πολλές δὲν ὑπάρχει κἄν σοβαρὸ οἰκολογικὸ κίνημα στὸ ἐσωτερικὸ τους, ὅθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ κυβερνητικὴ ἀβελτερία τους.

Ὁ κύριος λόγος τῆς στάσεως αὐτῆς εἶναι οἱ βαθειῆς πολιτιστικῆς ρίζες τῶν δύο μεγάλων λαῶν· καλύτερη ἐρμηνεία εἶναι, ἡ ἐπιστροφή τῶν λαῶν τους στὶς πολιτιστικῆς τους ρίζες, μετὰ ἀπὸ δύο αἰῶνες περίπου τῶν Κινέζων καὶ τρεῖς τῶν Ἰνδῶν περιπλανήσεών τους σὲ κατάσταση πολιτικῆς δουλείας ἢ ἐμφυλίων πολέμων, ἀλλὰ καὶ πνευματικῆς ὑποτελείας στὸ κλειστὸ βιομηχανικὸ σύστημα. Αὐτὸ ἀποδείχθηκε καὶ τὸ χειρότερο, διότι ἐπέβαλε τὴν πλήρη ἀλλοίωση τῆς ἐθνικῆς, πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς ὑπάρξεώς τους· ἡ μονοσήμαντη λογικὴ ἔφερε μαζί της καὶ τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη, ὅτι, οἱ φιλοσοφικῆς θεωρίες τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ πολιτικὸ του σύστημα, μὲ τὶς διαφορῆς παραλλαγῆς του, ἦταν ἡ τελευταία καὶ ἀνωτέρα φάση τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, ἐνῶ ὅλες οἱ ἄλλες ἦταν κατώτερες, ἦταν προστάδια αὐτῆς. Παράδειγμα εἶναι, ὅπως προαναφέραμε ἢ ἀποτυχία στὴν Κίνα τῆς ἐπιβολῆς τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου, σὲ ἀντικατάσταση τῆς ἰδεογραμμάτου γραφῆς.

Ἡ διερεύνηση τῶν σημερινῶν οἰκολογικῶν κινήματων στὶς ἀναδυόμενες χώρες δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκόλη ὑπόθεση, διότι παρεμβαίνουν τὰ προβλήματα τῆς ὑποσιτίσεως μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τους καὶ τῆς ἐξαπλούμενης δίψας γιὰ πλοῦτο καὶ κοινωνικὴ ἀνέλιξη, μαζί μὲ τὴν εἰσοδηματικὴ βελτίωση, τὸ ἀντίστοιχο κυνήγι τοῦ πλοῦτου τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου· ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀναμενόμενα καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ δικαιολογημένα, καθὼς τὰ οἰκολογικὰ καὶ πολιτιστικὰ κινήματα δὲν ἐκφράζουν ὅλα τὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς χώρας.

Ἡ ἔμφασις εἰς τὸ παρόν, ἀπ' τοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς Κινέζους, ὡς ἄμεση συνέπεια τῆς σημασίας τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ταυτίσεως ἐνεργείας καὶ τέλους, προσδίδει ἄλλη διάσταση εἰς τὰς φιλοσοφικὰς διερευνήσεις τῆς ἐποχῆς μας· ἀμφοτέρωθεν ἐστιάζουν τὴν προσοχὴν τοὺς εἰς τὸ παρόν, χωρὶς οὐδεμίαν βαρῦτητα εἰς τὴν πολιτικὴν ἔννοια τοῦ μέλλοντος⁴², ἢ μᾶλλον δευτερεύουσα μόνο σημασία ἀποδίδουν εἰς αὐτό· ἡ ἄμεση συνέπεια εἶναι ἡ καλύτερη κατανόηση ἀπὸ αὐτοὺς τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως. Δηλαδή, μουσικὴ καὶ ἦθος εἶναι ἀναπόσπαστα συνεδεμένα στὴν πρακτικὴ τους, ἢ καλύτερα ἀποκαθίσταται ἡ σύνδεση αὐτῆ μετὰ τὴν χρῆσιν τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ὅποτε εἶναι ἄλλη καὶ ἡ πολιτικὴ τους πρακτικὴ, μετὰ τὴν σταδιακὴ ἐπανεμφάνισιν τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, ἀλλὰ καὶ τὴν αἴσθησίν του ὅτι ἔχει ἐπαρκῆ γνώσιν τοῦ χώρου του, ὅπως γινόταν καὶ εἰς τὴν ἄμεσο δημοκρατία· ἡ ἄλλη δράσις του καὶ πρακτικὴ του στὶς μέρες μας διαμορφώνεται καὶ εἶναι πολὺ δύσκολη ἢ περιγραφὴ τῆς ἐκ τῶν προτέρων. Θὰ σήμαινε τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐσχατολογικῆς λογικῆς σὲ μεγάλο βαθμό· πρακτικὰ θὰ καταργοῦσε τὸν ἑαυτὸν της. Μόνο ἐνδεικτικὴ καταγραφὴ τῆς πρακτικῆς της εἶναι δυνατὴ καὶ σύγκρισή της μετὰ τὶς ἀντίστοιχες ἐμφανίσεις της σὲ ἄλλες ἐποχάς.

Στὶς διεθνεῖς συνθήκας τὸ σημαντικώτερον ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ χειραφέτησις τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὴν ἐσχατολογικὴν του ἀντίληψιν, ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἀνώτερον στάδιον τῆς ἀνθρωπίνης πορείας· σταδιακῶς ἐμπεδώνεται αὐτό, μετὰ τὴν ἀνακατάταξιν τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας καὶ τὴν ἐμφάνισιν τῶν Ἀναδυομένων· ὅπωςδὴποτε ἡ ἀπόστασις ἀπ' τὴν ἀπλὴν διαπίστωσιν ἢ τὶς πρῶτες ἐκδηλώσεις τῆς πολιτικῆς τους ὀντότητος, ἕως τὴν ἔκφρασίν της σὲ καθημερινὴν πρακτικὴν, εἶναι πολὺ μεγάλη. Ἡ Κίνα εἶχε πλησιάσει στὴν καπιταλιστικὴ παραγωγὴ καὶ τὸν ἐνδεκάτον καὶ δεκατρίτον αἰῶνα, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρώτου χαρτονομίσματος στὴν ἱστορίαν⁴³· ἡ ἀναφορὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ, διότι, μαζὶ τὸ χαρτονομισμα, εἶχε γίνῃ χρῆσιν καὶ ἐπιταγῶν καὶ ἄλλων μορφῶν διευκολύνσεως τῶν συναλλαγῶν, οἱ ὅποιες χρησιμοποιήθηκαν στὸν δυτικὸν κόσμον πολὺ ἀργότερον, μετὰ πρῶτες τὶς ἰταλικὰς πόλεις, ἂν καὶ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὴν συνέχειαν μέχρι τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν· ὅταν μία κοινωνία φθάνει στὸ σημεῖον ἐφαρμογῆς τοῦ χαρτονομίσματος καὶ τῆς ἐπιταγῆς, δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπ' τὴν βιομηχανικὴν παραγωγὴν καὶ διανομὴν τοῦ προϊόντος τῆς νεωτέρας ἐποχῆς. Ἐπομένως ἡ ἀρχικὴ ἐκκίνησις γιὰ τὸν βιομηχανικὸν ἄνθρωπον παρουσιάσθηκε καὶ

⁴² Ὅρα ἀνωτέρω, σελ. 25 καὶ 28.

⁴³ Jacques Gernet, " Le monde chinois" , Arman Colin, Paris, 2005, τομ. I, σελ. 334, τομ. II, σελ. 51 καὶ 101.

ἄλλοῦ, ὅποτε ἡ πίστις τοῦ στήν *ἱερά ἀποστολή* τοῦ ὀφείλεται σὲ ἄλλους λόγους κι ὄχι μόνο στὸ οἰκονομικὸ σύστημα· ὀφείλεται στήν *μετάπλαση* τοῦ *θρησκευτικοῦ συναισθήματος* καὶ τῆς *πίστεώς* τοῦ γιὰ τὴν *μεσιανική* τοῦ ἀποστολή.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή, στὴ μεγαλύτερη αὐτοκρατορία τοῦ δυτικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς, στὸ *Βυζάντιο*, ἡ ἀνάπτυξη ἦταν παρόμοια μὲ ἐκείνη τῆς Κίνας· ὅταν ἀπεβίωσε ὁ *Βασίλειος ὁ Β΄*, ὁ *Βουλγαροκτόνος*, ἄφησε στὰ ταμεῖα τοῦ κράτους *διακόσιες χιλιάδες τάλαντα*, ἤτοι τὸ μεγαλύτερο ἀπόθεμα στήν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τὶς κατακτήσεις τοῦ *Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, ὅπως γράφει ὁ *Μιχαήλ Ψελλός*, ὁ ὁποῖος εἶχε γνωρίσει νεαρὸς τὸν βασιλέα, ἀλλὰ εἶχε χρηματίσει καὶ *πρωτασηκρήτις*, *πρωθυπουργός*, τῆς αὐτοκρατορίας στοὺς ἀδύναμους καὶ ἐξαχρειωμένους *διαδόχους* του· ἦταν κι ὁ ἴδιος ἀχρεῖος, ὅπως καὶ ὁ *Ἀλκιβιάδης*, ἂν καὶ εἶναι ἕνας ἀπ' τοὺς καλύτερους σοφούς τῆς μεσαιωνικῆς μας περιόδου, ἀλλὰ καὶ κορυφαῖος στήν ἀθλιότητά του ὡς πολιτικός: «*πλεῖστα περιθεῖς μέρη καὶ μέλη τῶ πάλαι διαφθαρέντι σώματι, καὶ χυμοὺς πονηροτέρους τοῖς σπλάχνοις εἰσενεγκών, τοῦ μὲν κατὰ φύσιν ἀπήνεγκε, καὶ τῆς ἡμέρου καὶ πολιτικῆς ζωῆς ἀπεστέρησεν, ἐξέμηνε δὲ μικροῦ δεῖν καὶ ἀπεθηρίωσε, πολυκεφάλους καὶ ἐκατόγχειρας τοὺς πλείους τῶν ὑπὸ χεῖρα πεποικώς*»⁴⁴. Τὴν ἀποσάθρωση τοῦ κράτους ἀπ' τοὺς κηφῆνες τῆς γραφειοκρατίας καὶ τὰ τρωκτικὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου περιγράφει σαφέστατα· στὰ πρόθυρα τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως εὐρίσκετο γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ Ἑλληνισμός, ὅπως καὶ στήν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἀλλὰ δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς ἡ περιδιάβαση αὐτή. Ἡ σύγκριση τῶν ἐποχῶν καὶ τοῦ ἠθους τῶν ἀνθρώπων τοὺς ἔχει σημασία· ὁ *Μιχαήλ Ψελλός* ἦταν καὶ ἐξαίρετος Ἑλληνιστής, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι τὴν περίοδο ἐκείνη, ὅπως καὶ ὁ *Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος*, οἱ ὁποῖοι, μαζὶ μὲ τὴν *δημῶδη* καὶ *ἐκκλησιαστικὴ μουσική*, συνέβαλαν τὰ μέγιστα στήν ἐπιβίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μᾶς λέγει ὁ σοφός, χωρὶς ἴχνος ὅμως λογοδοσίας: παρὰ μὲ διαφθαρέντα πρόσωπα τῆς γραφειοκρατίας καὶ πονηροὺς χυμοὺς διάβρωσε τὰ σπλάχνα τῆς καὶ ὅπως ἦταν φυσικὸ κατασπατάλησε τὸν ἀφθονο πλοῦτο καὶ τῆς ἀποστέρησε τὴν πολιτικὴ ζωὴ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποχαυνωθοῦν αὐτοὶ κι ὀλίγον ἔλειψε νὰ ἀποθηριωθοῦν οἱ πολυκέφαλοι καὶ ἐκατόγχειρες, καθὼς ὅλους τοὺς διατήρησε στήν ὑπηρεσία του.

Ἡ φράση, «*μικροῦ δεῖν καὶ ἀπεθηρίωσε*», ἀξίζει τὴν προσοχή μους, λίγο ἔλειψε καὶ θὰ τοὺς ἀποθηρίωνε τοὺς πολυκεφάλους καὶ ἐκατόγχειρας ὁ αὐτοκράτωρ *Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος*· ἡ κριτικὴ ἀσκεῖται γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ κράτους τὸ 1056 μ.Χ., κατὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως, ὅταν εἶχαν γενικευθεῖ οἱ *διομολογήσεις* πρὸς τὶς *ἰταλικὲς πόλεις*, ἡ

⁴⁴ *Μιχαήλ Ψελλοῦ*, «Χρονογραφία», Στ., τομ. Β΄, κεφ. 55, (RII117) καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις». «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 19, κ. ε.

αὐτοκρατορία παραχωροῦσε τοὺς βασικοὺς παραγωγικοὺς τῆς κλάδους καὶ ἐγκατέλειπε τὶς ἔνοπλες δυνάμεις τῆς σὲ διάλυση. Ὁ ἄριστος γνώστης τῆς κλασικῆς γραμματείας χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ του ὡς ἐπιστροφή τῶν πολυκεφάλων καὶ ἑκατογχείρων, δηλαδή στὴν ἐποχὴ τῆς τιτανομαχίας, πολὺ πρὶν τὴν ἱστορικὴ περίοδο· οἱ ἀχρεῖοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ ἴδιος ὡς πρωτασηκρήτις, ἀντιγράφουν τὴν ἀρπαξάνδρα καὶ τὸν Γλαῦκον τὸν Ποτνιέα, τόση ἦταν ἡ ἐξαχρείωση στὴν βασιλεύουσα καὶ στὶς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐπιμύθιον

Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ ἡ ἔμφασις εἰς τὸν γνήσιον λόγον τῶν φιλοσόφων εἰς τὴν ἐποχὴ τους, ὅπως αὐτὸς ἀκουγόταν ἀπ' τοὺς συμπολίτας του, ἔχει μᾶλλον -τὸ μᾶλλον διότι δὲν εἶναι ἐπαρκὴς ἡ προσέγγισή μας τῆς κινεζικῆς φιλοσοφίας- τὴν ἴδια βαρύτητα, μὲ τὴν ἀνάγνωσι τῶν ἀρχαίων κινεζικῶν κειμένων· δίδεται τώρα ἡ ἐπεξήγησι, ἀν καὶ ἀπ' τὶς πρῶτες ἀναλύσεις μᾶς προβληματίζει αὐτὴ ἡ ἄποψις, ἀλλὰ δὲν εἴμαστε εἰδικοί καὶ μόνο πρακτικὴ προσέγγισι ἐπιχειροῦμε τοῦ θέματος γιὰ πολιτικούς λόγους. Ὅταν οἱ Κινέζοι χωρικοὶ ἀπέρριπταν τὴν πρότασι τοῦ παντοδυνάμου τότε ἠγέτου τους, γιὰ ἀντικατάστασι τῆς ἰδεογραμμιάτου γραφῆς ἀπ' τὴν λατινική, ἐξέφραζαν τὴν πολιτικὴ τους ἀντίρρησι περισσότερο καὶ ὀλιγώτερον τὴν «γραμματικὴ», μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τῆς γραμματείας· ὁ παραλληλισμὸς τῆς ἀρνήσεως αὐτῆς, μὲ τὴν ἀπόρριψι τῶν ἀπλῶν Ἑλλήνων ἠλικωμένων γιὰ ἀνάγνωσι τοῦ *Εὐαγγελίου* καὶ τοῦ *Ἀποστόλου* στὴ νεοελληνική, κατὰ τὴν *Θεῖα Λειτουργία* πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια, σημαίνει πολλά· ἀπ' τὶς ἴδιες δυνάμεις ἐκινήθησαν οἱ Κινέζοι χωρικοὶ καὶ οἱ Ἑλληνίδες ἠλικωμένες, ὅταν ἐγκατέλειπαν μαζικὰ τὴν ἔκκλησία, κατὰ τὴν ἀνάγνωσι τῶν ἱερῶν κειμένων σὲ μεταγλώττισι, παρ' ὅλο πὺ ἀυτὴν τὴν καταλάβαιναν καλύτερα, κι ἔμεινε ἐμβρόντητος ὁ ἔχων τὴν φαεινὴν ἰδέαν *Ἀρχιεπίσκοπος*...

Ὁ κοινὸς παρανομαστής εἶναι ἕνας, ἡ μουσικὴ ἀρμονία· ὅταν ὁ Κομφούκιος, γράφει ἢ μᾶλλον διδάσκει, ὅτι, «ὁ ἄνθρωπος ἐρεθίζεται ἀπ' τὴν ἀνάγνωσι τῶν ᾠδῶν, ἀπορροφᾶται ἀπ' τὴν πρακτικὴ τῆς τελετουργίας καὶ εὐφραίνεται ἀπ' τὴν ἀρμονία τῆς μουσικῆς»⁴⁵, ἐννοεῖ τὸν ῥόλο τῶν μουσικῶν ῥυθμῶν εἰς τὴν διαμόρφωσι τοῦ ἤθους τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντιστρόφως ἐπανερχόμεθα εἰς τὸν Ἡράκλειτο, ὁ ὁποῖος τὴν ἴδια ἐποχὴ λέγει: «μουσικὴ δὲ ὀξεῖς ἅμα καὶ βαρεῖς μακροὺς τε καὶ βραχεῖς φθόγγους μείξασα ἐν διαφόροις φωναῖς μίαν ἀπετέλεσεν ἀρμονίαν, γραμματικὴ δὲ ἐκ φωνηέντων καὶ ἀφώνων γραμμάτων κρᾶσις ποιησάμενη τὴν ὅλην τέχνην ἀπ' αὐτῶν συνεστήσατο»⁴⁶. Ἐκατὸ ἔτη περὶπου μετὰ τὸν σκοτεινὸ φιλόσοφο, ὁ Σωκράτης, λίγο πρὶν πιεῖ τὸ κώνειο, ἐπιτάσσει εἰς τοὺς προστρέξαντας δὲ συμπαράστασι μαθητάς του, «πολλάκις μοι προστάττοι τὸν ἐνύπνιον ταύτην τὴν δημῶδη μουσικὴν ποιεῖν, μὴ ἀπειθῆσαι αὐτῷ ἀλλὰ ποιεῖν»⁴⁷. ἡ ἀπόστασι μετὰξὺ Κίνας καὶ Ἑλλάδος ἦταν ἀδιάβατη τότε· δὲν ἔχομε

⁴⁵ Αὐτόθι, σελ. 2, κ. ἐ., καὶ Συνομιλίαι Κομφουκίου, VIII, 8. Ἡ μετάφρασι δική μου, ἐγίνε ἀπ' τὰ γαλλικά, ἀπ' τὸ βιβλίον, Anne Cheng, «Histoire de la pensée chinoise», Seuil, Paris, 1997, σελ.74.

⁴⁶ Αὐτόθι, σελ. 1, κ. ἐ. Ἡρακλείτου, ἀπόσπασμα B10, Diels, Ἀριστοτέλους, «Περὶ κόσμου», παρ. 5, (396b15-19), μετάφρασι δική μου.

⁴⁷ Αὐτόθι, σελ. 4 κ. ἐ., Πλάτωνος, «Φαίδων», 60α, μετάφρασι δική μου.

οὔτε κὰν μνεΐα στίς ἀρχαῖες πηγές ἀμφοτέρων τῶν λαῶν, γιά τὸ ἂν γνῶριζε ὁ ἕνας τὴν ὕπαρξη τοῦ ἄλλου. Ὁ προβληματισμός τους ἔχει πλέον κοινὸ παρανομαστή, κι αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον· εἶναι ἄλλο θέμα ἢ προσέγγιση τοῦ κινεζικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας του, μέσα ἀπ' τὴν ὀπτική γωνία τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, τοῦ ὀρθοῦ λόγου, κι ἄλλο ἢ ἀνάγνωσή τους, μέσα ἀπ' τὴν πρακτική τῶν Κινέζων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δηλαδή μέσα ἀπ' τὴν γραφή τους, ὅπως καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ μέσα ἀπ' τὸν λόγο τους.

Ὁ Ἡράκλειτος ὑπογραμμίζει τὴν διαφορὰ μεταξὺ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γραμματικῆς, εἰς τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐπεξεργασίας τῆς σημασίας τους, ἀφοῦ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἔζησε κι ὁ Πυθαγόρας. Τί λέγει ὁ φιλόσοφος; ἢ ἀνάμιξις τῶν φθόγγων, μακρῶν καὶ βραχέων, ὀξέων καὶ βαρέων, εἰς διαφόρους φωνάς, ῥυθμούς, μία ἀπετέλεσε ἀρμονίαν, τὴν μοναδικὴ ἀρμονία τῆς συνθέσεως τῆς στιγμῆς στὸν προφορικὸ πολιτισμὸ, ἐνῶ ἢ κρᾶσις τῶν φωνηέντων καὶ ἀφώνων γραμμάτων, τὴν ὄλην τέχνην συνεστήσατο, δηλαδή ἔχει ἀποτέλεσμα κάτι μόνιμο κι ὄχι παροδικό· τὸ ἐνύπνιο, τὸ δαιμόνιο, ἐπιτάττει, διατάσσει καὶ μάλιστα πιεστικά, τὸν Σωκράτη «τὴν δημῶδην μουσικὴν ποιεῖν, μὴ ἀπειθῆσαι αὐτῷ ἀλλὰ ποιεῖν». Ὁ μεγάλος φιλόσοφος ἀναγνωρίζει ὅτι δὲν εἶχε μελετήσῃ ἐπαρκῶς τὴν δημῶδη μουσικὴ κι ἀναπληρώνει τὸ κενὸ τὰς τελευταίας ὥρας τῆς ζωῆς του· ὁ Πλάτων, ὅταν προβάλλει εἰς τὸν «Θεαίτητον» τὴν ἱστορία μὲ τὸν Θαλῆ καὶ καταλήγει, ὅτι, τὸν φιλόσοφον, «τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπος ἐστίν ἢ τί ἄλλο θρέμμα», ὁ πλησίον του καὶ ὁ γείτων λανθάνει τῆς προσοχῆς του, ὄχι μόνο γιά τὸ ἂν πράττει, ἀλλὰ σχεδὸν γιά τὸ ἂν εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλο ζωντανό, ἀποδοκιμάζει εἰς τὴν πράξιν τὴν διδασκαλία του εἰς τὴν σχολή του. Κουραστικὴ ἢ ἐπανάληψις, ἀλλὰ χρήσιμη.

Ἡ ἐμμονὴ στὴν παράδοση τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὡς κυρία ἔκφραση τῆς φιλοσοφίας, ἔχει ἐλάχιστη σχέση μὲ τὴν γέννησή της καὶ τὴν ἀκμὴ τῆς στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν συνέχισή της στὴν βυζαντινὴ, ἔστω κι ἀπλῶς ὡς προέκταση τῆς ἑλληνιστικῆς· ἡ δυτικὴ φιλοσοφία ἀποτελεῖ τὴν γνήσια συνέχεια τῶν νεοπλατωνικῶν, στωικῶν σχολῶν⁴⁸, μέσῳ τοῦ Ἁγίου Ἀύγουστίνου, τοῦ Βοηθίου καὶ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου· εἶναι οἱ περίφημοι δώδεκα αἰῶνες τοῦ Μισέλ Φουκώ καὶ τοῦ Ἔρνστ Κασσίρερ. Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση εἶναι ἐντελῶς διαφοροετικὴ· ὅπωςδὴποτε δὲν ὑπάρχει δημοκρατία καὶ πολὺ περισσότερο ἄμεσος, τῆς ὁποίας γέννημα εἶναι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία· παραμένει ὅμως ὀλοζώντανη ἢ καλλιέργεια τῆς διαφορᾶς τῆς φιλοσοφίας τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀπὸ ἐκείνη τῶν διαφορῶν σχολῶν στὴ συνέχεια. Φυσικὰ, ὁ προβληματισμὸς αὐτὸς συναντᾶται εἰς τοὺς μεγάλους θεωρητικοὺς τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς μας, ἀπ' τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἕως τὸ τέλος της, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς γραμματικούς, τοὺς φιλολόγους της, ὅπως σὲ κάθε πολιτισμὸ· ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ πατριάρχης Φώτιος, καὶ ἄλλοι ἐμμένουν εἰς τὰς ἀναφορὰς του εἰς τὴν κλασικὴ φιλοσοφία καὶ ἀποφεύγουν, ὅταν παρουσιάζουν τὶς βασικὲς τῆς ἔννοιες, περὶ κατηγοριῶν, περὶ ψυχῆς, τὶς παρεμβάσεις τῶν μετέπειτα σχολῶν.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος εἰς τὰς «Παρεμβολὰς» του εἰς τὸν Ὅμηρο, γράφει διὰ τὴν φιλοσοφίαν: «ἡ φιλοσοφία γνῶσις θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἐστίν»⁴⁹. ὁ ὀρισμὸς εἶναι ἴσως κατὰ λέξη ἀντιγραφή ἀπ' τὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, μόνον ποὺ προσθέτει ὁ τελευταῖος πέντε αἰῶνες πρὶν, τὴν φράση, «τουτέστιν ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων», ἂν καὶ δίδει καὶ ἄλλους ὀρισμοὺς, ἢ μελέτη τῶν ὁποίων ὀδηγεῖ εἰς ἄλλας ἀτραπούς· ὅλοι, ὅμως ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικόν, πέραν τῆς σαφοῦς ἀναφορᾶς εἰς τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, τὴν ἀναγνωρίζουν ὡς ἀναζήτησι τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐλευθέρου καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς φιλοσοφίας, «ὡς μόνης ἐλευθέρας οὔσης τῶν ἐπιστημῶν», ἢ διαφοροετικὰ, ἢ ἀναγνώριση τοῦ περιβάλλοντος χώρου καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὅταν λέγει, «θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων». Δηλαδή, δὲν ὑπάρχει ἢ ἐξάρτηση ἀπ' τὸν Λόγον ἢ τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ οὔτε κι ἀπ' τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, ὅπωςδὴποτε εἰς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ γίνεται στὴ συνέχεια ἀπ' τὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό· ἀμφότεροι ἀφήνουν ἀνοικτὸν τὸν δίαυλον τῆς ἀναζητήσεως τῆς φιλοσοφίας, ἐκτὸς τοῦ κλειστοῦ συστήματος τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἂν καὶ ἔχουν παντελῶς ἀγνοηθεῖ ἀπ' τοὺς δυτικοὺς διανοητές, ὅπως ἔχει πλήρως ἀποσιωπηθεῖ ἢ ἄμεση

⁴⁸ Ὅρα, ἀνωτέρω, σελ. 23, κ. ε.

⁴⁹ Εὐσταθίου, ὁ. ἀ. 503,7, ἀπὸ «Ἰλιάδα», ῥαψωδία, Ε', στ. 133-138, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, «Διαλεκτικά», «γ' περὶ φιλοσοφίας».

σύνδεση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν μουσική, τὴν ἀναπλήρωση τῆς ὁποίας ἐπιχειρεῖ ὁ Σωκράτης ἕως τὰς τελευταίας στιγμᾶς του.

Ὁ κοινὸς δίαυλος ἐπομένως ἑλληνικῆς καὶ κινεζικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ μουσικὴ ἄρμονία⁵⁰. ἡ ἔμφασις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν μουσικὴν εἶναι γνωστὴ, ὅταν ἄλλωστε ἡ ἐκπαίδευσις ἀρχίζε ἀπ' τὴν μουσικὴ καὶ ὀλοκληρωνόταν μὲ τὴν μουσική: «ἔστι δὲ τέτταρα σχεδὸν ἅ παιδεύειν εἰώθασι, γράμματα καὶ γυμναστικὴ καὶ μουσικὴν καὶ τέταρτον ἔνιοι γραφικὴν, τὴν μὲν γραμματικὴν καὶ γραφικὴν ὡς χρησίμους πρὸς τὸν βίον οὖσας καὶ πολυχρήστους, τὴν δὲ γυμναστικὴν ὡς συντείνουσιν πρὸς ἀνδρίαν· τὴν δὲ μουσικὴν ἤδη διαπορήσειεν ἂν τις... διὸ καὶ τὴν μουσικὴν οἱ πρότερον εἰς παιδείαν ἔταξαν οὐχ ὡς ἀναγκαῖον (οὐδὲν γὰρ ἔχει τοιοῦτον) οὐδ' ὡς χρήσιμον (ὥσπερ τὰ γράμματα πρὸς χρηματισμὸν καὶ πρὸς οἰκονομίαν καὶ πρὸς μάθησιν καὶ πρὸς πολιτικὰς πράξεις πολλάς, δοκεῖ δὲ καὶ γραφικὴ χρήσιμος εἶναι πρὸς τὸ κρίνειν τὰ τῶν τεχνῶν ἔργα κάλλιον), οὐδ' αὖ καθάπερ ἡ γυμναστικὴ πρὸς ὑγιείαν καὶ ἀλκὴν (οὐδέτερον γὰρ τοῦτο ὀρώμεν γιγνόμενον ἐκ τῆς μουσικῆς)· λείπεται τοίνυν πρὸς τὴν ἐν τῇ σχολῇ διαγωγὴν, εἰς ὅπερ καὶ φαίνονται παράγοντες αὐτήν, ἦν γὰρ οἴονται διαγωγὴν εἶναι τῶν ἐλευθέρων, ἐν ταύτῃ τάττουσιν». ⁵¹ Μακρὰ ἡ παρέκβασις, ἀλλὰ ἀρκετὰ ὠφέλιμη εἰς τὴν ἀνάλυσίν μας· συνδέει τὴν μουσικὴ παιδεία τῶν ἐλευθέρων μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς φιλοσοφίας, ὅπως δίδει τὸν ὀρισμὸ τῆς εἰς τὴν ἀρχὴ τῶν «Μετὰ τὰ φυσικά». Ἴσως λεπτομέρειες γιὰ τοὺς ὀρθολιγιστὲς τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ἀλλὰ καθοριστικὲς ἔννοιες διὰ τοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς Κινέζους, ὅπως τὴν προδιορίζει ὁ Κομφούκιος, ὡς τὸν κοινὸν παρανομαστήν.

Μᾶς λέγει λοιπόν, ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ συνεχίζει τὸν λόγο τοῦ διδασκάλου του, διότι ὁ ρόλος τῆς μουσικῆς ἀποτελεῖ μᾶλλον τὸν ἰσχυρότερο συνδετικὸ κρίκο μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς: τέσσερες κλάδους μαθημάτων διδάσκονται τὰ παιδιὰ μας στὸ σχολεῖο, γραμματικὴ, δηλαδὴ φιλολογικὰ, γυμναστικὴ καὶ μουσικὴ, καὶ μερικοὶ ἔχουν τέταρτο μάθημα τὴν γραφικὴν, δηλαδὴ τὰ τεχνικὰ μαθήματα, τίς θετικὲς ἐπιστῆμες· καὶ τὴν μὲν γραμματικὴ καὶ τὴν γραφικὴ, ὡς χρήσιμες γιὰ τὴν ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν καθημερινότητά τους, τὴν δὲ γυμναστικὴ ὡς συντελοῦσα στὴν καλλιέργεια τῆς ἀνδρείας τοῦ ἀνθρώπου· γιὰ δὲ τὴν μουσικὴ θὰ ἀπορῆσει ὁ καθένας... διὰ τοῦτο καὶ τὴν μουσικὴ τὴν καθιέρωσαν οἱ παλαιότεροι στὴν ἐκπαίδευση ὄχι ὡς ἀναγκαῖα (διότι δὲν ἔχει τίποτε τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ζωὴ), οὔτε ὡς χρήσιμη (ὅπως εἶναι τὰ φιλολογικὰ μαθήματα γιὰ τὴν ἀπόκτηση περιουσίας καὶ γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ οἰκονομία καὶ γιὰ τὴν

⁵⁰ Ὅρα ἀνωτέρω, σελ. 40 καὶ ὁ. ἀ. «Ἀπ' τῆ μουσικῆ στὴ γραμματικὴ», σελ. 2.

⁵¹ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Η', κεφ. β', παρ. 3, 6, (1137β24-28, 1338α14-24), μετὰφραση δική μου, καὶ ἀνωτέρω, σελ. 36.

μόρφωση τῶν πολιτῶν καὶ γιὰ τὶς πολλὲς πολιτικὲς τοὺς ἐπιδόσεις, ὅπως πιστεύεται ὅτι καὶ τὰ τεχνικὰ μαθήματα εἶναι χρήσιμα, γιὰ τὴν καλύτερη ἀξιολόγηση τῶν τεχνικῶν ἐργασιῶν), οὔτε ὅπως ἡ γυμναστικὴ γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ρωμαλέα του κατάσταση (κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν βλέπουμε νὰ καλυτερεύει μὲ τὴ μουσικὴ)· ἀπομένει λοιπὸν γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴνσχόλη του, γιὰ τὴν ὁποία καὶ δείχνουν ὅτι ἐνδιαφέρονται γι' αὐτήν, ἐπειδὴ τὴν θεωροῦν κατάλληλη γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων, γι' αὐτὸ τὴν διδάσκονται. «Καὶ γὰρ πάντων ὑπαρχόντων τῶν ἀναγκαίων καὶ πρὸς ῥαστώνην καὶ διαγωγὴν ἢ τοιαύτη φρόνησις ἤρξατο ζητεῖσθαι», γράφει γιὰ τὴν φιλοσοφία εἰς τὰ «Μετὰ τὰ φυσικά», συμπληρώνων, ὅτι αὐτὴ, «μόνη ἐλευθέρα οὔσα τῶν ἐπιστημῶν»· «ἦν γὰρ οἶονται διαγωγὴν εἶναι τῶν ἐλευθέρων», τὴν διαγωγὴν.

Ἡ διαγωγή, ὡς σχολή,σχολή, ἀπουσιάζει παντελῶς στὴ νεώτερη φιλοσοφία· νεώτερη, ὅταν λέμε, ἐννοοῦμε τὴν φιλοσοφικὴ παράδοση ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μισέλ Φουκώ, ἂν καὶ οἱ ῥίζες τῆς ἀνάγονται στὴν νεοπλατωνικὴ, στωικὴ καὶ ἄλλη παράδοση τῶν σχολῶν τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ μετέπειτα περιόδου, ἀλλὰ ἄλλη ἀντίληψη φιλοσοφίας ἀπὸ ἐκείνη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς· ὁ Πλωτῖνος, κι ἀκόμη περισσότερο ὁ Πορφύριος, ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν μουσικὴ, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴν ἄρρηκτη σύνδεσή τῆς μὲ τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐλευθέρα πολιτικὴ πρακτικὴ του, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας.

Ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου καὶ μετὰ, ἴσως λόγῳ τῆς ἀγνοίας του τῆς ἑλληνικῆς καὶ τοῦ ρόλου τῆς μουσικῆς εἰς τὴν διαμόρφωση τοῦ ἦθους τοῦ ἀνθρώπου, ἡ μουσικὴ ἁρμονία δὲν ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως· ἄλλωστε στὴν «Πολιτεία τοῦ Θεοῦ», δὲν ἀναφέρεται κἂν ἡ λέξη μουσικὴ, ἢ καὶ ὁ ὕμνος, τόσο συνδεδεμένες ἀμφοτέρως στὴν ὀρθόδοξη λατρεία καὶ ἀπ' τὶς κύριες βάσεις τῆς ὀρθοδόξου σοφίας. Στους νεοπλατωνικούς, στωικούς καὶ ἄλλους, ἡ μουσικὴ ἀποτελεῖ κύρια ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς τους σκέψεως, ἀλλὰ ἡ νεώτερη δυτικὴ φιλοσοφία τὴν πραγματεύεται, ὅπως σχεδὸν καὶ ὁ γενάρχης τοὺς Ἁγίος Αὐγουστίνος· γιὰ τὸν Ἐμμανουήλ Κάντ, ἡ μουσικὴ, «ἂν καὶ ἐκφράζεται μόνο μὲσω τῶν αἰσθημάτων χωρὶς ἔννοιες, καὶ ἄρα δὲν προσφέρεται γιὰ τὸν στοχασμό, ὅπως ἡ ποίηση, ἐν τούτοις συγκινεῖ τὴν ψυχὴ πολυειδέστερα καί, μολονότι μὲ ἀπλῶς παροδικὸ τρόπο, ὡστόσο βαθύτερα... καί, ἂν τὴν κρίνομε βάσει τοῦ Λόγου, ἔχει λιγότερη ἀξία ἀπὸ ὅση κάθε ἄλλη ἀπὸ τὶς καλὲς τέχνες»⁵². Κατὰ τὸν Ἐγελο, ἡ μουσικὴ, «προκαταλαμβάνει τὴν συνείδηση, ἢ ὁποία δὲν εἶναι πλέον τοποθετημένη ἀπέναντι σὲ κάποιο ἀντικείμενο καί, μέσα ἀπ' τὴν ἀπώλεια αὐτῆς τῆς

⁵² Ἐμμανουήλ Κάντ, «Κριτικὴ τῆς κριτικῆς δυνάμεως», ἐκδόσεις, «Ἰδεόγραμμα», μετάφραση, Κώστα Ἀνδρουλιδάκη, Ἀθῆναι, 2004, σελ.266-267.

ἐλευθερίας, παρασύρεται ἀπὸ τὸ ὄρμητικὸ ρεῦμα τῶν ἴδιων τῶν ἤχων»⁵³. Τὸ ὀλιγώτερον, γιὰ τοὺς δύο μεγάλους φιλοσόφους τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ἡ μουσικὴ θεωρεῖται ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας καὶ ὄχι ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς μελέτης της, ὅπως ἐπιμένουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες, διότι μόνη αὐτὴ ἀπ' τὶς αἰσθήσεις διαμορφώνει αὐτομάτως τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, «τὸ ἀκουστὸν μόνον ἦθος ἔχει τῶν αἰσθητῶν»⁵⁴. Ὁ ἦχος, ἡ ἀκοή μόνο, ἀπὸ ὅλες τὶς αἰσθήσεις, διαμορφώνει αὐτομάτως τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπωςδήποτε οἱ ἀναφορὲς εἶναι ἐνδεικτικὲς κι ὄχι ἐξαντλητικὲς τοῦ θέματος, κάτι τὸ ἀδύνατο, ἄλλωστε, σὲ ἓνα μικρὸ πόνημα· ἡ ἀπουσία τῆς σημασίας τοῦ ἦθους στὴ νεώτερη φιλοσοφία εἶναι τὸ κύριο πρόβλημα τῆς ἀπομονώσεώς της στὶς σχολὲς καὶ τῆς πλήρους ἀποξενώσεώς της ἀπὸ «τὸν ἄνθρωπο» καὶ τὸ «ἄλλο τι θρέμμα».

⁵³ Εγγέλου, «Ἡ αἰσθητικὴ τῆς μουσικῆς», ἐκδόσεις, «Ἐστία», μετάφραση Μάρκου Τσέτσου, Ἀθῆναι, 2002, σελ. 42.

⁵⁴ Ἀριστοτέλους, «Προβλήματα», κεφ. ια', παρ. 27, (919β26-27), μετάφραση δική μου καὶ «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 6 κ. ἐ.

Ἡ ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη τῶν κυρίων ρευμάτων τῆς νεωτέρας δυτικῆς φιλοσοφίας ἀποδεικνύεται κι ἀπ' τὴν ἀπόλυτη ταύτισή της μὲ τὸν τεθέντα ἐντὸς τῆς σχολῆς, ἐκάστης σχολῆς, σκοπό, τὸ τέλος, τὸν ὀρθὸ λόγος⁵⁵, ὡς κυριάρχου ἰδέας τοὺς τελευταίους τέσσερες αἰῶνες· ἡ τελελογικὴ λογικὴ δεσπόζει πλήρως τὴν φιλοσοφικὴ σκέψη, ὅταν στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία τὸ κύριο ζητούμενο εἶναι ἡ παρουσία τοῦ φιλοσόφου εἰς «τὸ μέσον τῶν πραγμάτων», εἰς τὴν Ἀγοράν, ὡς ἐλεύθερος πολίτης, «δι' οὐδεμίαν χρείαν ἕτερον», ἀλλὰ ὡς ζήτησις ἢ τοιαύτη φρόνησις, «αὕτη αὐτῆς ἕνεκεν». Ἡ μουσικὴ εἶναι καθοριστικὸς παράγων τῆς ζητήσεως αὐτῆς, κι ὄχι κάποιον ἐξωτερικὸ στοιχεῖο γιὰ ἀπόλαυση, διότι διαμορφώνει τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ δεύτερος καθοριστικὸς παράγων εἶναι ἡ ταύτισις ἐνεργείας καὶ τέλους, σκοποῦ, τοῦ ἀνθρώπου, εἰς ὅλας του τὰς ἐνεργείας, ἢ τουλάχιστον εἰς τὰς περισσοτέρας: «λέγω δ' οἷον ἔστι μὲν ὧν τὸ αὐτὸ τέλος τε καὶ ἐνέργεια, καὶ οὐκ ἄλλο τι παρὰ τὴν ἐνέργειαν τέλος, οἷον τῷ αὐλητῇ ἢ αὐτῇ ἐνέργεια καὶ τέλος (τὸ γὰρ αὐλεῖν καὶ τέλος αὐτῷ ἔστι καὶ ἐνέργεια), ἀλλ' οὐ τῇ οἰκοδομικῇ (καὶ γὰρ ἕτερον τέλος παρὰ τὴν ἐνέργειαν)»⁵⁶ Ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή ἔχει ἐπιβάλλει τὴν πλήρη ἀποκοπὴ τῆς ἐνεργείας ἀπ' τὸ τέλος, τὸν σκοπὸ της, ὄχι μόνο ὡς παραγωγικὴ διαδικασία, κυρίως μετὰ τὴν παραγωγή ἐν σειρᾷ τὸν τελευταῖο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ὡς καθημερινὴ πρακτικὴ τοῦ ἀνθρώπου· παράγει τώρα καὶ ἡ ὀλοκλήρωση τῆς διαδικασίας γίνεται, σ' ἄλλον χρόνον καὶ ἄλλο τόπον, ἄγνωστο παντελῶς ἀπ' τὸν παραγωγὸ τὸν ἴδιον· ἀντιγράφει στὴν πράξη, στὰ πλαίσια τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τὴν μετὰ θάνατον δικαίωση τῆς ψυχῆς εἰς τὸν Παράδεισον, ἀλλὰ καὶ ἐφαρμόζει τὴν οὐσία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς γιὰ ἱκανοποίησιν τῆς ἀνάγκης στὰ γεράματα, ἢ τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας στὴν ἐπόμενη γενιά.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σαφέστατος, λέγω λοιπόν -ἀπ' τὰς ἐλαχίστας περιπτώσεις ποὺ χρησιμοποιεῖ πρῶτον πρόσωπο-, πῶς εἶναι ἀπαραίτητο ὑπάρχειν ἢ ταύτιση τοῦ τέλους-σκοποῦ μὲ τὴν ἐνέργεια, καὶ νὰ μὴν εἶναι κάποιον ἄλλο τὸ τέλος ἐκτὸς τῆς ἐνεργείας, ὅπως γίνεται μὲ τὸν αὐλητῆ, ὅπου εἶναι τὸ αὐτὸ ἢ ἐνέργεια καὶ τὸ τέλος (ἐπειδὴ τὸ αὐλεῖν εἶναι τὸ αὐτὸ ἢ ἐνέργεια καὶ τὸ τέλος), ἀλλὰ δὲν ἰσχύει αὐτὸ στὴν οἰκοδομικὴ (καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἄλλο τὸ τέλος ἀπ' τὴν ἐνέργεια). Περισσότερο μετροῦσε ἡ ταύτισις ἐνεργείας καὶ τέλους εἰς τὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ εἶναι γνωστὴ ἢ κατηγορία τῶν Κορινθίων, κατὰ τῶν Ἀθηναίων, εἰς τὸ συνέδριον τῶν Πελοποννησίων εἰς τὴν Σπάρτην, ὅταν ἐκρίνετο ἡ καταγγελία τῶν

⁵⁵ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τῆ μουσικῆ στὴ γραμματικῆ», σελ. 15, κ. ἔ.

⁵⁶ Ὁ. ἄ. «Ὁ ἀγκυλομήτης Κρονίδης», σελ. 4, καὶ Ἀριστοτέλους, "Ἠθικὰ Μεγάλαι", βιβλ. Β, κεφ. ιβ, παραγ. 3, (1211β27-32).

τριακονταετῶν σπονδῶν καὶ ἡ ἔναρξις τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου: «μόνοι γὰρ ἔχουσι τε ὁμοίως καὶ ἐλπίζουσιν ἅ ἂν ἐπινοήσωσι διὰ τὸ ταχεῖαν τὴν ἐπιχείρησιν ποιεῖσθαι ὧν ἂν γνῶσιν»⁵⁷. Ὡς κατηγορία τὴν ἀπευθύνουν οἱ Κορίνθιοι, ὡς ἔπαινο τὴν ἐκλαμβάνουν οἱ Ἀθηναῖοι, διότι ἔχουν ἄμεσο δημοκρατία καὶ ἀμέσως ἐφαρμόζουν ὅσα ἀποφασίζουν, ταυτίζουν, δηλαδή, εἰς τὴν πολιτικὴν τὴν ἐνέργεια καὶ τὸ τέλος, ὅπως γίνεται καὶ εἰς τοὺς δραματικούς ἀγῶνας, τὴν ὑψηλοτέρα παιδευτικὴν ἐκδήλωσιν τῆς πόλεως· τὰ ὑπόλοιπα, τὶς οικονομικὲς ἀνάγκες τὰ θεωροῦν ἐντελῶς δευτερεύοντα· διότι μόνοι αὐτοὶ ἔχουν ταυτίσει ὅσα ἐλπίζουν μὲ ὅσα ἀποφασίζουν, ἐπειδὴ τόσον ταχέως ἀναλαμβάνουν τὴν ἐπιχείρησιν ὅσων ἔχουν ἀποφασίσει. Εἶναι ἡ κρίσιμη διαφορὰ τῶν ὀλιγαρχικῶν πολιτευμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἐκείνων τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ὁ πόλεμος καὶ ὁ λοιμὸς ὁδηγοῦν εἰς τὴν ἔκπτωσιν τῶν ἐνεργῶν πολιτῶν εἰς ἀπράγμονας καὶ τοὺς ἀπράγμονας σὲ ἀχρεῖους.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ, «ἡ ἐνότης τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως, τῆς ἐνεργείας, εἶναι πάντοτε στὴν καρδίᾳ τῆς προβληματικῆς τοῦ Κομφουκίου»⁵⁸. ἡ ἐνότης γνώσεως καὶ πράξεως, προτρέπει ὁ Κινέζος σοφός, ἡ ταύτισις ἐνεργείας καὶ τέλους, δέχονται ὡς καθημερινὴ πρακτικὴ οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν. Οἱ διευκρινίσεις τῆς Κινέζας σοφοῦ, τῆς Ἄννας Τσένγκ, ἡ ὁποία τόσο συνέβαλε στὴν ἀπόκτησιν ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους τῆς κινεζικῆς παιδείσεως εἶναι σημαντικὲς. Στὴν κινεζικὴ ἠθικὴ σκέψιν, τὸ πρόβλημα δὲν παρουσιάζεται τόσο μεταξὺ γεγονότος καὶ τυπικοῦ (μεταξὺ τοῦ ὑπάρχοντος καὶ τοῦ δέοντος εἶναι), ἀλλὰ κυρίως μεταξὺ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀρμονίας: προβλέπεται ἡ πιθανότης εἴτε ὑπάρχειν καὶ ἐνεργεῖν στὰ πλαίσια τῆς ἀρμονίας χωρὶς τὴν ἀπαραίτητη γνῶσιν τῆς φύσεως τοῦ πράγματος (αὐτὴ εἶναι ἡ ἀποψη τῶν ταοϊστῶν), εἴτε ἐνεργεῖν στὰ πλαίσια τῆς ἀρμονίας, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς γνώσεως τῆς φύσεως τοῦ πράγματος (αὐτὴ εἶναι ἡ κομφουκιανὴ ἀποψη)· ἡ γνῶσιν καὶ ἡ ἐνέργεια εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό, καὶ ἀποτελοῦν ἓνα ἐνιαῖο πρᾶγμα· ταυτίζεται ἡ κινεζικὴ σκέψιν μὲ τὴν ἑλληνικὴν, καὶ ὄχι μόνο ἡ σκέψιν, ἀλλὰ καὶ ἡ πρακτικὴ, μὲ τὴν ἀπόλυτο ταύτισιν ἐνεργείας καὶ τέλους εἰς τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν, γεγονὸς ἀδιανόητο γιὰ τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο. Οἱ δύο δίαυλοι κοινῆς σκέψεως καὶ ἐνεργείας, δράσεως, τῶν Κινέζων καὶ τῶν Ἑλλήνων τὸν πέμπτο καὶ τέταρτο αἰῶνα π. Χ., εἶναι ἡ μουσικὴ ἀρμονία καὶ ἡ ταύτισις ἐνεργείας καὶ τέλους, ὁ κοινὸς παρανομαστής.

Ἡ ψηφιακὴ ἐπανάστασις φέρει, δύο ριζικὲς ἀλλαγὲς στὴν καθημερινὴ μᾶς ζωὴ, πρώτη τὴν ταύτισιν ἐνεργείας καὶ τέλους σὲ μεγάλο βαθμὸν, καθὼς ὁ

⁵⁷ Θουκυδίδου, ὁ. ἀ. Βιβλ. Α', κεφ. ο', παρ. 7, (μετάφραση δική μου).

⁵⁸ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 17. κ. ἐ. καί, Anne Cheng, «Histoire de la pensée chinoise», Seuil, Paris, 1997, σελ. 539, μετάφραση δική μου.

παραγωγός έχει έποπτική θεώρηση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, ἐπειδὴ εἶναι ὁ δημιουργὸς ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου κι ὄχι μόνο ἑνὸς μικροῦ μέρους του, τὶς περισσότερες φορὲς ἐλάχιστου, ὅπως στὴν βιομηχανικὴ παραγωγή, γνωστὰ αὐτά. Δεύτερη, εἶναι ἡ ἀποδέσμευσή του ἀπ' τὴν κατάτμηση τοῦ χρόνου του καὶ ἡ πλήρης ἀπόκτηση τῆς παλαιᾶς καὶ νέας γνώσεως εἰς τὸν ἐλάχιστο χρόνο· εἶναι καὶ ἐπιβάλλεται εἶναι πλήρως χειραφετημένος ἀπ' τὴν κατάτμηση τοῦ χρόνου του, διότι διαφορετικὰ δὲν εἶναι δημιουργικὸς, ὅπως στὴν βιομηχανικὴ κοινωνία, ὅταν ἦταν μόνο ἀποσπασματικὴ καὶ περιστασιακὴ ἡ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός του. Κι ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ ψηφιακὴ παραγωγικὴ διαδικασία ἐπιβάλλει καὶ προϋποθέτει τὴν ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός του, γίνεται δημιουργικὸς εἰς ὅλας τὰς ἐκφράσεις τῆς ζωῆς του, ὅποτε ταυτίζει τὴν ἐνέργεια μὲ τὸ τέλος, ζεῖ τὴν ἄμεση ἱκανοποίηση τῆς ἡδονῆς του, ξαναγίνεται γνήσια ἐρωτικὸς.

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καισαριανή, Καλαμάκι,
Ἀπρίλιος, Μάιος, 2011